

СУЧАСНІСТЬ

М. Драй-Хмара: Поезії — Е. Райс: Поезія Михайла Драй-Хмари — О. Ашер: Фатальна ніч — О. Зуєвський: Поезії — У. Самчук: На білому коні — М. Кузьмович: Мистецтво конфлікту — М. Прокоп: Спроби обґрунтувати політику злиття націй — Д. Ребет: У лабіринті комсомольського виховання — С. Ю. Процок: Шляхи і методи переміщення населення в СРСР — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки.

7 (55)

ЛИПЕНЬ 1965

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

7 (55)

ЛИПЕНЬ 1965

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

МИХАЙЛО ДРАЙ-ХМАРА: **ПОЕЗІЇ**

З «СОНЯШНИХ МАРШІВ»

* *
*

І степ смарагдовий, і хмура тайга,
і тундри холодної образ суворий,
і шляху «Челюскіна» срібна стяга, —
це краю мого неозорі простори.

Весна принесла їм зелений устав,
їх сонце голубить, олмазить їх роси, —
і брость розкриває рожеві уста,
і ріки скресають, і тануть тороси.

І в шумі перлистім вируючих вод
пливуть кораблі, мої птахи веселі,
а з диких пород виростає завод,
і вітер надхмарні жене каруселі.

На них соколами летять лігуни,
і клетотом сталі сповняються сфери,
і видно, вже видно, як берег бренить,
ясного майбутнього сонячний берег.

Київ, 27. V. 1935

Це число нашого журналу присвячене творчості Михайла Драй-Хмари, що тридцять років тому був заарештований і засланий на Колиму, де й помер 1938 чи 1939 року. Дві його оригінальні поезії з циклу «Соняшні марші», що друкуються тут уперше, і добір його перекладів з білоруського поета Максима Богдановича дала до диспозиції донька поета Оксана Ашер.

ГЕРОСВИ

Ти знов, безстрашний, хочеш зазирнути
в суворі очі долі молодій.
Дерзай — і скине полюс вічні пуга,
і скаже сміливому: володій . . .

Над дахом світу, що замерз навіки,
на юних крилах ти летіть ладен
і битись з хуртовинами, як вікінг;
і шестимісячний зорити день.

Багряне сонце там, як кров півоній, —
розгонь же бур іржучі табуни:
немов валькірій чорногриві коні,
вони потьмарять крижані лани.

Колись пливли в думках співці на полюс,
шукаючи там тиші, забуття;
вони вже не любили, не боролись:
над ними віяв смерти білий стяг.

А ти полинеш, як орел могучий,
щоб подолать стихію, сон, туман,
щоб пристрасти огнем жарким, палючим
стопить у лід закутий океан.

І суднам він хвилясту путь простеле
у край китів, ведмедів і моржів,
і скарб відкриє нам розкутий велет,
і сад розквітне на його межі . . .

Київ, 27. VII. 1935

ПЕРЕКЛАДИ З М. БОГДАНОВИЧА

СЛУЦЬКІ ТКАЛІ

Вже їм не жить у рідній хаті,
де чути діток голоси:
вони у панський двір узяті
ткать золотаві пояси.
Минають, як роки, години.
Щасливі призабувши сні,
на перський лад свої тканини
широкополі тчуть вони.
За муром шелестять тополі,
у поле видно шлях з вікна, —
і думи линуть мимоволі
туди, де розцвіла весна.
Там радістю краса налита:
виблискують сріблом струмки,
і по зелених хвилях жита
волошок миготять зірки.
І пісня бору там сувора...
Та що це виткала рука? —
Замість перського узора
волошка виросла струнка.

* *
*

Привіт тобі, життя на волі!
Вгорі — покрівля з верховіть,
і видно небо й горб у полі
крізь листя сіть.

Лахматі тіні на майдані,
сховавши золото, лежать;
його шари крізь діри рвані
аж блискотять.

А к ночі віяло червоне
розгорне сонце мідяне;
від нього вітер похолоне
і в степ майне.

Поблідне жариво безкрає
і потемнішає вода, —
тоді сріблом голок засяє
зір череда.

Однако любими зробитись
здолають тінь і сонця лик,
той день, що має народитись,
і той, що зник.

* *
*

Тихо по травах м'яких оксамитова нічка
ходила;
тихо з заснулих полян
вгору здіймався й зникав, ніби дим синюватий
з кадила,
білий, прозорий туман.

Неба глибінь ожививши, у темряві зрідка
леліли
зорів тремтячих вінки;
коники сухо дзвеніли, і ширше котилися
хвилі
темнорудої ріки.

Впала роса; на полях загорілися пацірки
милих
жовтогарячих огнів . . .
Час і пора пожуритись душею на свіжих
могилах
марно загублених днів.

ЕМАНУІЛ РАЙС: ПОЕЗІЯ МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ

Прийнято вважати, що плоди, які досягають останніми — найкращі. Першою досягає вишня, потім мореля і слива. Але найцінніші плоди — яблука, груші й виноград приходять останніми.

Навіть серед різних ґатунків яблук і груш можна зауважити перевагу пізніших, «зимових» ґатунків, що досягають на полицях у коморі, над порівняно ранніми «скороспілками».

Романтизм залишив нам образ поета, який і досі живе в свідомості обивателя: скуйовджений чорноволосий юнак з палаючими від захоплення чи від лихоманки очима, з неохайною краваткою, який рано помирає від сухот чи поповнює самогубство від нещасливого кохання.

І дійсно, доба романтизму висунула ряд великих поетів, що більшменш відповідають цій схемі. Новалис, Кітс, Лермонтов, Маха, Словацький, хоч і померли рано, залишили виняткового значення поетичну спадщину, що стоїть у першому ряду світової поезії всіх часів і народів.

Відомі також кілька випадків поетичних досягнень світового масштабу рано померлих поетів і в інші епохи, наприклад, Лі-Хо в Китаї початку 9 віку, Філіпп Сідней у елізаветинській Англії, Ляфорґ, Йожеф Аттіла, Іржі Волкер, Антоніч — ближчі до нашого часу.

Але все таки це тільки винятки. Навіть коли спостерігати за розвитком творчості поетів, життя яких обірвалося на півдорозі, не досягнувши справжньої пізньої зрілості, як, наприклад, Шевченка, Блока, Емінеску чи Андре Аді, то й у них можна зауважити з цілковитою безсумнівною явну перевагу їх зрілих творінь над першими пробами пера.

Пояснюється це помилковим ставленням романтиків до творчого процесу. Вони все зводили до надхнення, яке розглядали як якийсь трансцендентне навіяння, коли устами надхненого глаголе істина, при чому вважалось ледве не блюзнірством дотикатися до «надхнених згори» рядків у звичайний, спокійний час.

Ця сама омана відновилася в 20 віці у відновлювачів романтизму — сюрреалістів під назвою «écriture automatique». Бретон і його послідовники вважали, що недоторканий плід підсвідомих глибин душі неzapеречно мусить бути мистецьки значніший, ніж наслідок наших систематичних зусиль.

Ті, хто приймали ці вказівки дослівно, доходили звичайно до дуже сумних наслідків. При скромному обдаруванні (Байрон, Гайне, що був чудовим, не оціненим прозаїком-есеїстом, одним з кращих у німецькій літературі, але нікчемним ліриком, Беранже, Лямартін, Лонґфелло і багато інших) виходили нежиттєздатні чернетки, повні неохайности, несмаку і загальних місць. Але навіть при щонай-

вищій геніяльності (Словацький) — і то часто доводиться шкодувати з приводу приблизностей, довгот і незугарностей, яких можна було б уникнути при серйознішому ставленні до справи.

Поетична творча праця одначе не є раціоналізація, якою надуживали псевдоклясики. Вона є в мінням використовувати складні, пливкі, по-зрадницькому невловні ресурси нашого внутрішнього життя. Якщо нас опановує надхнення — тим краще. Але й тоді постає питання: як найліпшим способом упіймати й утримати цю рідку, примхливу рибку, не вбиваючи її, так щоб не проронити жодної краплини чудесної вологи, дарованої нам згори.

Але поганий був би той поет, який обмежився б чеканням надхнення. Самого вже чекання, самої надії на нього вистачає на те, щоб воно не появлялося. Можливо, що воно, побувавши в поета один чи кілька разів, більше не появиться ніколи. Але справжній поет від цього не перестане бути поетом. Не дарма у старовину муза була жінкою. Надхнення, як жінка, примхливе, змінне, воно завжди не від того, щоб мужчину (поета) і помучити, і спантеличити своєю поведінкою. Але й ставитися треба до музи, як чоловік до жінки, тобто віддано, але стійко і спокійно. І її, як жінку, можна і треба здобути, і тільки тоді вона буде поетові по-справжньому відданою. А для цього потрібна певна себе мужність, а не медіо-мічно-безвольне підстерігання.

І все це не метафора, а життєвий досвід. Той ще не поет, хто не опанував свого надхнення. А муза — жінка, жінка ж, що поважає себе, ніколи не дозволить уярмити себе, навіть коханій людині. Вона мусить лишатися вільною і зберегти свою людську гідність. Творчість справжнього поета скоріше можна порівняти з одруженням, ніж з випадковою авантюрою. А в подружжі стосунки міцніші, хоч і спокійніші, в них менше безтямної пристрасти, зате більше нюансового почуття. Подружжя — це життя, спільне з обраною людиною, з усім, що в житті є буденне й складне, непередбачене і самозрозуміле, радісне й нестерпне.

Так і в поетичній творчості. Якщо вона не спалах надміру молодого темпераменту, а «серйозно й надовго», то в ньому неминуче бере участь і близьке знайомство з характером того невидимого партнера, котрий нам підказує єдино потрібні слова і дає знати, що пора зупинитися (одна з найважливіших і найтрудніших речей у всякій мистецькій творчості, бо перепрацювати твір часто гірше, ніж його не допрацювати, і шкідливіше для творчої гігієни) і навіть проста працююча посидючість.

Саме цієї найскладнішої гами почуттів, уміння поводитися з самим собою, досвіду праці і звичок романтикам і їх сюрреалістичним нащадкам часто бракує на шкоду мистецької вартості їх творчості.

Візьму приклад особисто мені знайомого, нині вже покійного російського поета Владислава Ходасевича. З бігом часу стало ви-

яснюватися, що він був поетом вельми й вельми визначним — одним з найбільших представників своєї виключно обдарованої доби.

Так от Ходасевич писав вірші так, як урядовець працює в канцелярії: щодня від такої до такої години. Методично, регулярно, спокійно й уважно, як складають доповіді для начальства чи кошториси службових видатків. Зрештою, і з його віршів ясно видно, що вони виплид не мінливої примхи, а... чогось іншого.

Я не хочу сказати, що всі повинні писати вірші, саме так, як Ходасевич. Загальних правил у таких справах немає і не може бути. Це знову таки, як подружжя, родина. Кожна родина живе по-своєму, як може і як уміє, як у них усіх там витанцювується. Стороннім сюди ліпше не втручатися, і про мене нема нічого дурнішого від книжок деяких нероб, особливо лікарів, що приписують і радять, як треба жити в подружжі. Кожна родина не подібна ні на яку іншу, і коли вона вдала, вона творить єдине в своєму роді чудо і таємницю.

Так і в поезії. Але випадок Ходасевича — крайній, і він доводить, що навіть таке ставлення до віршів, як його, більш виправдане й ефективне, ніж, наприклад, байронівська неохайність, лямартіновська чи надсонівська солодка сантиментальність чи нехлюйство Беранже.

Не менш тверезо-методично, ніж Ходасевич, працював Маяковський, а можливо, й Микола Зеров.

У переважаючій більшості випадків, як зрештою і в малярстві чи в музиці, а навіть у сценічній грі, найзначнішими виявляються зрілі досягнення. Сам ледве перекročивши п'ятдесятилітній вік, Рільке писав, що справжні поезії почнуться саме від цього віку. І він мав рацію. Написане ним самим у молодості майже позбавлене інтересу, найліпші ж його поезії — ті пізніші, посмертні, часто не закінчені, над якими він працював по закінченні «Дуїнезьких елегій» і «Сонетів до Орфея».

Так само було і з Гонґорою, і з Гете, і з Норвідом, і з Віктором Гюґо, і з Іваном Франком (вірші якого, написані після 1905 року, хоч і не рівні вартістю, часто особливо разючі, хоч чомусь мало відомі), і з Воллесом Стівенсом, і з Гвідо Гезелле, з Ахтербергом, з Томасом Гарді, з Маланюком і з безліччю інших. Так самісінько було й у Рембрандта, Бетговена, Сезана чи Бартока.

Навіть у вище нами згаданих романтичних чи інших рано померлих скороспілок, творчість яких взагалі міститься в яких 5-6 роках, виявляється, що останні їх вірші набагато ліпші перших, що змушує нас тим більше гірко шкодувати з приводу їх передчасної загибелі, бо все дає нам певність, що якби вони жили довше, їх хист досягнув би якихось неймовірних вершин.

Так, наприклад, майже всі краці поезії Лермонтова припадають на останній, 1841 рік. Ліпші поезії й драми Лесі Українки — теж останні, як і в Йожефа Аттілі, і Ділана Томаса.

Нарешті, були поети, які з різних причин перестали писати в ту чи іншу добу свого життя, ще далеко перед смертю, як, наприклад, Оттокар Бжезіна, Бодлер, Рембо, Олекса Стефанович чи той таки Ходасевич. Тут нам трудніше судити про те, що було б з їх творчості, якби вони писали далі. У більшості випадків вони замовкли не тому, що джерело їх творчості вичерпалося, а з інших, сторонніх причин, найчастіше під впливом неподоланих життєвих перешкод. І вони вище наведене правило не спростовують.

Правило це до такої міри підтверджується досвідом, що кожного разу, беручися до вивчення нового, досі мені не відомого поета, я насамперед розглядаю його останні поезії, повертаючися до початку тільки в тому випадкові, коли на основі знайомства з останніми і раніші виявляються вартими уваги.

Взагалі є сенс читати збірку поезій поета, якщо вони розміщені за хронологічним порядком, починаючи з кінця і поступово повертаючися до початку, щоб зупинитися там, де поезії перестають бути цікавими. Таким чином майже самі собою відпадають перші незрілі спроби, як ліцейські вірші Пушкіна чи «Sessenheimer Liederbüchlein» Гете, цікаві тільки для спеціалістів дослідників.

Коли читання від початку до кінця відкриває для нас процес поступового зростання особи і творчості поета, читання від кінця дає нам більш виразну картину про справжню вартість його вкладу в літературу.

Що ж стосується тих дуже рідких випадків, коли пізніші твори поета дійсно виявляються слабшими його перших виступів, то це завжди ознака чи то якогось дефекту в його творчості, несправжності його хисту, чи глибокої особистої трагедії і нездоланих перешкод.

До першої категорії належить Вордсворт, Франсіс Жамм, Стефан Ґеорге, Гофмансталь; до другої, наприклад, Бенедіктов, особисте життя якого було зломлене долею, або Анрі Мішо, що вдався до найнебезпечнішої ділянки штучних наркотиків.

Наша апокаліптична доба створила ще одну, третю категорію поетів, пізніша творчість яких слабша від перших їх виступів. Ця категорія, на жаль, дуже багаточисленна, для нас особливо трагічна, бо вона включає тих, творчість яких пішла вниз не з внутрішніх особистих причин, а під механічним гвалтовним тиском на них деспотичної влади ззовні. Такі випадки Тичини, Маяковського, Купали, Гофштейна, Чіковані, Чаренца і взагалі майже всіх підсоветських поетів всіх національностей. Юліан Тувім не написав більше нічого значного після повернення в підсоветську Польщу, а Брехт — в окупаційну зону Німеччини. Сильно знизилася також творчість славного румунського поета Тудора Аргезі з того часу, як советська окупація позбавила його свободи. Поезії Незвала, написані в советській Чехо-Словаччині, незрівняно слабші попередніх.

Так що наше правило майже універсальне.

Та це й зрозуміле. З бігом часу не тільки дозріває особистість поета, його вміння панувати над своїми імпульсами й настроями і каналізувати їх у бажаному напрямі, уловлювати їх, фіксувати й опрацювати. З'являється й виростає якась особлива хитрість у поведінці з самим собою, надзвичайно корисна в творчості.

Тут буває, як і з спокусою. Кожному аскетові відомі численні, раз-у-раз нові підступи інстинкту, безмежно різноманітні, що атакують свідомість з найнесподіваніших, а тому й найменш звичайно боронених боків. Інстинкт (чи в чернецькій термінології — «диявол») не відмовляється не тільки від логіки, але й від етики і не раз доводить аскета до падіння, діючи навіть на його сумління.

Але з бігом часу аскет теж засвоює деяке технічне уміння поводитися з спокусою, наприклад, ніколи її не провокуючи, що звичайно доводить до особливо катастрофічних провалів, але, не доходячи з нею до згоди, так її враховувати, щоб довести до мінімуму шанси бути захопленим зненацька. Треба навчитися не тільки панувати над собою, але й розуміти себе, орієнтуватися в усіх обставинах свого життя і, скільки можливо, бути завжди напоготові.

Кожна наша перемога над самим собою не тільки не улегшує нашу боротьбу (хоч корисно вміти влаштувати для себе суворо обмежені в часі етапи для передишки. Але ми не можемо тут входити в подробиці цих складних проблем), але, навпаки, ставить перед нами нові, трудніші завдання. Противник діє з дедалі зростаючою витонченістю, гнучкістю й настирливістю.

Так і з творчістю. Тільки тут потрібне зусилля в протилежному напрямі: тут справа не в тому, щоб самому без втрат витримати облогу, а в тому, щоб довести до капітуляції обложеного противника і змусити його видати нам ключі від джерела надхнення.

Безсонно й невідступно пильнувати — небезпечно. Надхнення може кудись так запропаститися, що його потім і вдень із свічкою не знайдеш. Але треба так організувати своє життя, щоб воно не могло тебе захопити зненацька. Бо інакше — ось ти під зливою серед великого парку чи площі, писати неможливо, а заки добіжиш до найближчої каварні — тільки й бачив ті думки, що тебе раптом опали!

Якось думки стали появлятися до мене вночі, коли я прокидався зі сну, але боявся розбудити жінку, коли влучатиму світло. Після довгих страждань я озброївся кишеньковим електричним ліхтариком, який жінку не будив і дозволяв писати, не залишаючи ліжка.

Але коли я таким чином його «перехитрив», надхнення перестало приходити вночі.

І тут потрібно багато років для взаємного знайомства, пристосування, освоєння, примирення, поки не навчишся, вхопившись за кінчик якихнебудь двох-трьох випадкових слів чи непоказної на перший погляд ідейки, тягнути з них нескінченну нитку Аріадни, що веде незміренно далеко в невідомому напрямі.

Кожний, хто пише, знає такого роду проблеми, і його творча кар'єра складається значною мірою з уміння використати те, що лежить у глибинах його душі і не виходить на поверхню «ні з цього, ні з того», «так собі», як іноді здається обивателям.

Крім того, досвід досягlosti досконалисть також наше вміння поводитися з словами, думками (відповідно — з фарбами, звуками чи матеріалом для різби і т. д.). Уміння втискати слово в вірш — це питання довгого, тривалого навчання, звичка.

Те саме й з римою. Початкуючі поети часто пишуть рядок від його початку, а потім наражаються на риму. Або, написавши два перші рядки, потім добирають до них рими і при цьому звичайно доліплюють їх так незугарно, що відразу видно, котрі два рядки живі, а котрі прилаштовані до них штучно, для рими.

У більшості ж випадків (і тут у кожного свій закон) правильніше починати з рим, передусім закріплювати на папері рими, а вже потім хвиля музики принесе і відсутній ще рядок, і зміст, і все інше.

Не зважаючи на оману видимість, вільні вірші важчі від римованих, у яких нас часто рятує хвиля музики, що несе слова. Поет, що пише вільним віршем, повинен сам весь час схоплювати, де й як кінчається кожен рядок і як його в'язати в попереднім і наступним. Тут набагато складніше й використання звукового матеріалу.

Як і в безпредметному малярстві, яке звичайно трудніше від сюжетного. На звичну заувагу обивателя, що не зрозумів безпредметний образ, що, мовляв, «і я сам міг би таке зробити» (що в його очах виглядає найглибшим осудом), я звичайно відповідаю: «То й зробіть».

Звичайно в обивателя не вийде нічого. Але помучившись над своєю невдалою спробою і хоч невиразно відчувши безмежність на кожному кроці нових проблем, він звичайно стає менше самопевним і своїх осидах про те, чого він не розуміє.

Таким чином, не шкодило б запропонувати гонителям модернізму в СРСР самим зробити те, що вони оголошують «маханням коров'ячим хвостом» (Хрущов). Спробуйте самі так помахати, товариші, а потім будете судити.

Можна тільки сумніватися в сумлінності панів-товаришів, бодай елементарно обивательській. Знає герасімовська кішка, чие м'ясо з'їла.

Недавно один великий маляр говорив мені: щоб досягнути на полотні бажаного наслідку, буває потрібно ніби переробити все своє фізичне ество, щоб рух пальців руки став саме таким, якого потрібно для досягнення бажаного ефекту.

Систематичне виховання руки в музиці давно стало загальним місцем.

А великий російський поет Мандельштам кинув таку фразу: «Який біль шукати загублене слово». Так, хоч я вже давно не писав віршів, я знаю цей біль, гірше — це якийсь незмірениий розпач, ні

на що не подібне душевне страждання, що майже переходить у фізичний біль. Бож безодня, в яку падає втрачене, не записане нами своєчасно слово (чи думка) — неприступна. Хоч як важко, довго й небезпечно спускатися з альпійської гори на дно провалля — з терпінням, силою, винахідливістю, сміливістю це все таки може вдатися й іноді вдається. Але куди йти в пошуках за втраченим потрібним, єдино вірним і незаступним словом?

Але мірою наростання творчого досвіду все влаштовується, відкриваються якісь раніше не відомі джерела, скорочується багато зусиль, безплідних блукань, пригноблюючих глухих кутів. Людина сама стає ніби віршувальним, музичним чи різьбарським інструментом.

У неї виробляється якась синтетична здібність до виразистої, скороченої лінії, найменший вигин якої містить в собі все те, за чим вона раніше без успіху полювала по всьому білому світу чи безплідно губилася в подробицях.

Нарешті, дозрівання особистости в цілому, її досконалість, навіть моральна, теж чимось (мені самому не зрозуміло, як саме, але безсумнівно) сприяє якісному зростанню творчости. Я зауважив, що моральне поліпшення вдосконалює смак. Відсутність смаку свідчить про наявність якоїсь душевної вади. Зате кожна моя хиба, подолана зусиллям і боротьбою проти самого себе, чимось збагачує мої вірші, гравюри чи звучання мого роля. Шляхетність духа неминуче позначається і на шляхетності тону того, що виходить з рук людини.

Тому в мистецтві потрібні не швидкість і легкість, а, хай і пізніше, повільне здобування достеменного наслідку. Головне — щоб наслідок був, а не кількість енергії чи часу, потрачена на його досягнення.

Тому з деякого часу я волюю поетів трудних і заїкуватих, а не легких і блискучих, красномовних і ефектних. Я знаю, що врешті-решт перші далеко перевищать других.

Творчий шлях Драй-Хмари був гвалтовно перерваний дуже рано: ледве на тридцять п'ятому році життя — за п'ятнадцять років до початку рільківського строку. А все вказує на те, що шлях його був довгий, трудний, розрахований на повільне пізнє дозрівання. Він був одним з тих, про кого Стефан Георге сказав у своєму знаменитому вірші:

Vergiss es nicht: du musst
Deine frische Jugend töten,
Auf ihrem Grab allein,
Wenn viele Tränen es begiessen — spriessen
Unter dem einzig wunderbarem Grün
Die einzigen schönen Rosen.

Весь сенс мистецтва в цих «die einzigen schönen Rosen»; вся решта тільки підготовка й наближення до них. Але доля не дала Драй-Хмарі виростити їх. Вся його поетична спадщина, що до нас дійшла, — лише прорив до якоїсь творчої візії, що так і лишилася не здійсненою; про обриси й розмах її ми можемо тільки приблизно догадуватися з того, що збереглося, значною мірою з чернеткових текстів.

Вся його спадщина справляє враження попередніх, підготовних робіт, риштувань над недокінченою будовою. Вона має фрагментарний, не завершений характер не висловленого до кінця. Окремі блискучі вдачі сусідують з приблизними пунктирними рядками і з багато обіцяючими, але сиричуватими імпровізаціями.

Певно, поет, заглиблений головним чином у вдосконалення свого інструменту, і сам ще не знав, куди саме він іде, що саме він повинен нам сказати. А серед неоклясиків він опинився випадково. Його з ними зблизило серйозне ставлення до поетичного ремесла і спільність наукових зацікавлень, а, можливо, й особиста дружба. Але темпераментом і вподобаннями він сильно від них відрізнявся. Якби не пригноблююче трагічний розгром усього «п'ятірного грона» наймитами низькопобого деспота, то дуже можливе, що з часом саме Драй-Хмара відокремився б від них, хоч би тому вже, що дійсно великі мистці ніколи не вкладаються в рамки якогобудь угруповання, організації чи школи.

Приклади на це ми знаходили вже й у тому обмеженому відтинку творчості Драй-Хмари, який він устиг нам залишити. Він, що оспівав у безсмертному сонеті «грона п'ятірне», як ніхто інший, також високо цінував і Тичину, про якого сказав: «Ти Україні, майбутній Гелладі, простилаєш всевітній шлях», чим теж виявив не абияке критичне чуття. Переконані ж неоклясики, як, наприклад, Володимир Державин, трималися стосовно Тичини стримано, як видно з антології, в якій Державин уділив Тичині тільки п'ять сторінок, тоді як Кленові 27, Филиповичу, Зерову і навіть Юрію Липі по 15.

Як і в сучасній Англії, перші кроки українського університету були зроблені поетами, що були в той же час любителями й знавцями рідної мови й культури.

Але знаменне те, що тоді як Зеров любив і перекладав переважно античних поетів і французьких парнасців, як судити з його часто майстерних перекладів, Драй-Хмара цікавився деякими, тоді ще маловідомими у самій Франції представниками раннього модернізму, як, наприклад, Жерар де Нерваль або Трістан Корб'єр. При чому відзначав у них дійсно найцікавіше, те, що ми вище іншого цінуємо в них і тепер.

Крім того, оскільки мова про парнасців, замість усе тих же Леконт де Ліля й Ередія, Драй-Хмара відшукав релятивно більш цікавого, хоч і менше відомого Леона Дьєркса, що теж поза сумнівом робить честь його поетичному чуттю.

Але він перекладав у першу чергу Верлена, Бодлера, Сологуба, Богдановича і немало інших цікавих модерністів, що не мають прямого стосунку до парнасу.

Взагалі незрозуміло, як такі значні й видатні поети, як Зеров, Філіпович чи Клен, могли серйозно сприймати парнаську пишноту, будучи самі багато талановитіші від своїх французьких зразків.

Тоді як вибір авторів і творів, перекладених Драй-Хмарою, свідчить не тільки за гостроту його смаку, широту його поетичних обріїв, але й за схильність його душі й темпераменту. Характеристичне й те, що серед російських поетів його більше зацікавив Лермонтов, ніж Пушкін.

І в його оригінальних поезіях нема нічого класичного. Як це майже завжди трапляється з справжніми поетами (Стефан Ґеорге, Анненський), зроблені ним переклади більше подібні на його власні оригінальні поезії, ніж на оригінали. Всі вони мають відбитку сильної особистості Драй-Хмари і лишаються цінною складовою частиною українського поетичного багатства, невичерпним джерелом словесної музики і блискучих формулювань. Небагато є на світі поетів, про переклади яких можна це сказати з такою певністю, як про Драй-Хмарині.

Його власні вірші зраджують людину сильного почуття, жадібну до життя. Його стихія — колір і звук — інтенсивне переживання чуттєвих вражень, краси земного життя. Якщо для Зерова література не тільки засіб, але й мета, не тільки форма, а й зміст, то у Драй-Хмари вона тільки засіб втілення його внутрішнього світу. Його творчість — не висловлення, а зусилля, ілюстрація того чи іншого естетичного світосприймання, шукання мистецьких засобів для конкретизації свого сприймання. Цим пояснюється надзвичайне багатство й широта його словника, уже відзначені критикою. У Драй-Хмари зустрічається багато слів і виразів, зачерпнутих і з обласного й з архаїчного реєстрів, — теж риса, мало властива справжнім неокласикам, що турбуються за простоту й ясність більше, ніж за багатство й точність відтінків.

Так само ж Драй-Хмара часто і з успіхом користується вільним віршем, взагалі не властивим класикам: «Ще губи кам'яні . . .» і довга поема «Поворот», окремі місця з якої належать до кращого з написаного Драй-Хмарою:

І ось лежу я на землі,
Дивлюся на небесну ляду,
Оковану цвяхами золотими.
Забудуся —
І вже не ляда наді мною,
А озерко велике,
По той бік

Обгороджене тополями стрункими,
 По цей бік —
 Віями моїми.
 Тим озером
 Пливають човни — золотодонні —
 Пливають торжественно і зграйно,
 І в темносиніх водах
 Полум'яніють їх вітрила.
 Бездонна глибочинь
 Повисла наді мною: вічність.
 Я на порозі вічності лежу
 І п'ю її холодний келех.

Але й у своїх просодійно традиційних віршах Драй-Хмара більше турбується за те, щоб не згубити ні краплі фарби чи інших зображувальних засобів:

А вже небо в квітчастих поволоках:
 Хмарна галич біду пасе.
 Ой, ярує вітер в червоних таволгах:
 Як зірветься — весь світ знесе!

Або:

Густий кармін і синя мла, —
 Над ними ясноока осінь.

Відзначимо також блискуче зображення такого заяложеного сюжету, як весна, використанням лише кількох кольорових плян, як у вірші «Ой, колом сонце догори!..»

Перед грозою: «Раптом розквітнули плеса — огняні й сині, як льон». Поезія Тичини: «В голубих садах мистецтва розцвітає вона, як мак».

Для посилення яскравості й інтенсивності своїх образів Драй-Хмара часто вдається до золота й дорогого каміння. Вони в нього не мають холодно-декоративного характеру, як у символістів, вони наділені теплою яскравою мазка:

І стоять високі кораблі на рейді,
 А на реях зорі, зорі золоті.

Або:

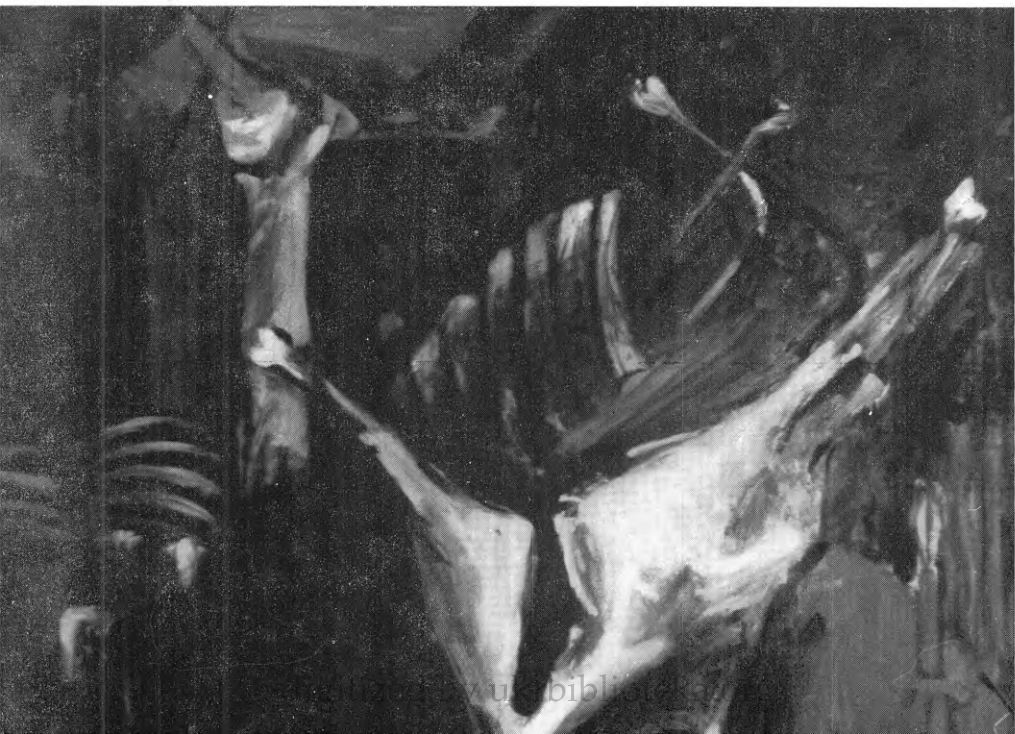
Померкло сяйво позолот
 На древніх банях Ярослава,

*Михайло Драй-Хмара (фото 1925 року.
Світлив проф. Микола Грінченко).*

Юрій Соловій: угорі — «Кардинал Йосиф Сліпий» (ліворуч); «Св. Се-
вастіян» (праворуч). Унизу — «Катафалък» (див. ст. М. Кузьмовича «Ми-
стецтво конфлікту», стор. 73-76).

І сонце — як затертий злот,
І слава — як гірка неслава...

Або:

Шліфуй, обточуй райдужний опал,
Вкладай всю душу в дорогі клейноди —
Для людства — це найвищий ідеал.

Або ще:

... Огрівши змерзлу в тіло я заправив,
Як заправляє ювелір алмаз,
І блиск її, як райдуга, яскравий,
Горів, мінявся в золоті, не гас...

У нього є навіть «пристрасти яркий рубін», що вже ніяк не від-
повідає декоративній байдужості символістів.

Не менш гострі його звукові враження:

Жалять і цілують флейт жагучі оси,
Лащатся гобоїв бархатні джмелі...

І запахи:

Дніпром, сосновим бором і смолою
Повіяло од споминів моїх...

Така ж чуттєва жадоба стосована в нього до мови й слова. Навіть
куди вже прозаїчна реальність, як перебування в гімназії, насичена
точними, ваговитими словами:

Даруйте, дехто може не без нуду
Пригадує собі журнал, «кола»,
Інспектора, латинника — маруду, —
А я сміюсь, не пам'ятаю зла:
Далеко одійшли од нас мундури,
І карцер, і гімназіяльні мури...

Або:

«Іхтіозаврів», брав між закаблуки
Пружини кашкетові «камчадал»
І бринькав, і іржав, як Буцефал.

Для Драй-Хмари головне — суцільність його власних особистих вражень, а не викінченість віршової структури як такої:

Мене хвилює синій обрій
І вітер весняний, рвачкий,
Що всі думки мої недобрі
Розмає, як пужкі хмарки.

Або:

А з неба, де горять ясні блавати,
Спливає золотиста мушмала.

Спілкування з природою легко доводить його до екстатичного самозабуття:

Ніхто не нагонить іззаду,
І спереду не видно нікого.
Лози. Піски. Левади.
Я загубив дорогу.

Воно доводить до пантеїстичного злиття з всесвітом:

Я з землею зрісся — не вирну,
Тільки чую під спів бджоли,
Як ремигають сумирно
Десь на стерні воли.

Звичайно, вже тільки наведені приклади показують — його поетична техніка завжди на висоті і часто не поступається перед захопленими стилістичною проблематикою Зеровим чи Рильським, але з них таки й видно його замишування ломаними ритмами, менше гармонійними, зате більш виразними. А вони в Зерова, Рильського чи Филиповича трапляються вельми рідко. Але й у Драй-Хмари центр тяжіння не в створенні досконалого в своєму роді предмета — вірша, для якого усе в світі — лише сирий матеріял, а, навпаки, в бажанні зафіксувати своє світосприймання найадекватнішим способом. Потрібне, виразите слово стає в нього центром, довкруги якого організується строфа, як оправа ювелірного виробу довкола шляхетного каменя:

Жду. Чи прийдеш, добрий, ніжний?
В темну синь через zenit
Плине Лебідь білосніжний,
Розгорнувши вільний літ.

Мимоволі напрошується питання: чи не навмисне тут автор написав слово «Лебідь» з великої літери?

У поезії, що починається рядком «Мене хвилює синій обрій», у центрі уваги синява неба, що повторюється і в другій строфі, і хоч вона не названа, — повторюється і в третій:

... та в голих, у безликих вербах
Вже грає вітер на весь світ!

Так у строфі —

Я славлю золотокошу осінь,
Де смуток мій — немов рубін,
У перстень вправлений; ще й досі
Не випав з мого серця він —

все організоване навколо рубіна смутку.

В інших випадках напруженість чуттєвих переживань така велика, що вони, як клубок гадюк, переплітаються між собою:

Помережав вечір кучерявий
Льодяними ґратами вікно.
Жовтожарні там горять заграви,
Голубе кипить вино, —

де лід, і вогонь, і вино взаємно посилюють одне одного, але все таки не змішуються, не зважаючи на єдність відчуття.

Жадібність поета до відчужань така велика, що він відтворює з великою яскравістю навіть ті, що мають якийсь терпкий присмак:

Лани, як хустка з басамани,
А з підметів низьких долин
Заносить духом конопляним,
І вигорілим тхне полин.

Чи ще:

Крила райдужно-павині —
На бескеття, на граніт,
А із крові по долині —
Буйноквіти огняні.

З усіх цих і багатьох інших текстів являє себе буйна загостреність, що доходить до хворобливості переживань, однак завжди стримувана сильним і в основі здоровим темпераментом автора, його духовою силою, умінням панувати над собою.

Образність його досягає виняткової яскравості й виразності: «... за магалою мріє млин, немов приколотий метелик...», «... струнка, немов порожній колос, під ліхтарем співа сліпа...» Або:

Серпневий прохолонув вар.
Напрявши гарусної пряжі,
Мережа кучеряві мажі
Вечірнім золотом гаптар.

Якщо такі образи відзначаються беззастережною точністю, опуклістю й адекватністю, то Драй-Хмара не уникає разом з тим і метафоричної сміливості. Під дощ у нього «з неба летять стрімголов золотхвості гадюки», а місто Київ — «всічена глава на золотій тарелі Саломеї».

Коли ж він говорить про «Дніпра... срібний шум» або про «співучість польової стежки і тепле мукання телиць», — то це не вияв витончено-підвищеної чутливості, не спроба звести зорові враження до слухових чи слухових до температурних, що часто трапляється в символістів. Це — творча альхемія даних чуттєвого досвіду, як у Гете: «Sehe mit fühlendem Aug', fühle mit sehender Hand», де відчуття, що виходять від різних органів сприймання, доповнюють одне одного.

Насиченість вірша настроєм і відчуттям для Драй-Хмари важливіше не лише від архітектоніки, але й від логіки. «Тепле мукання» не логічне, але воно творить атмосферу. Заради нього поет уміє використати навіть такі неподатливі матеріали, як елементи античної мітології:

Як в темряві усе завмерло!
Хрусткий на серці стигне лід,
І з неба падають, мов перли,
Огненні сльози Персеїд.

На відміну від Зерова, що стилізує сучасну дійсність під античні образи й мотиви, Драй-Хмара їх використовує для сталої своєї мети: вислову свого світу — світу Божого, побаченого своїми очима. Ця яскравість відчуття й точність вислову — прикметна риса всіх кращих поезій Драй-Хмари. Він уміє перевтілюватися в явища природи, відчуваючи їх майже з фізичною конкретністю:

Оживе і встане все, що спало досі,
Бо вода зцілюща сохлий корінь зросить.
Отоді я, сестро, знов зазеленію,
Листом кучерявим біле тіло вкрию.

Не менш яскравий і виразний його звукопис. Він ніколи не захоплюється самою для себе красою звуку, його алітерації ніколи не є хизуванням віртуозністю. Вони теж лише засіб, що посилює враження: «розбурчалася хмар армада», або: «бо рала промінні глибоко урізались в мою ріллю», або: «прозоро співає струмись битія». Таких прикладів можна було б навести безліч.

Але Драй-Хмара використовує з успіхом не тільки звукове наслідування в алітерації, але й звуковий контраст, як, наприклад, «під копитом тріщали ребра», де стиснені, глухі й тупі *n* і *t* підкреслюють руїницьку силу трьох *r*, ніби додатково розчавлюють тіла поранених, що лежать у степу.

Драй-Хмара встиг видати тільки перший збірник своїх поезій «Проростень». Для дебюту це виняткове досягнення. Тут виявився полум'яний, повний життєвих сил темперамент, для якого колір — не частина зовнішності предмета, а сік, що проймає тканину життя і виділяється ним, «des Lebens Überfluss» Готфріда Келлера.

Але ми можемо тільки припускати, чим стала б поезія Драй-Хмари в дальшому, бо за невеликими винятками вона збереглася тільки в чернетках. Не зважаючи на це, в останніх віршах поета помітний великий крок вперед порівняно з «Проростнем».

Для мене найвищим досягненням його лишаються сонети. Крім заслужено знеменитого «Лебеді», для якого кожна похвала буде надто скромною, у якому складність і відповідальність тонкого політичного натяку не пошкодила ні чудесному словесному багатству, ні вислову глибокого філософського змісту, відзначаю також чудові: «Victoria Regia», «Кам'янець», «Київ» і «Чудо», далеко менше відомі.

Якості, що виявилися в окремих яскравих спалахах першої збірки, тут посилюються і робляться суцільними. Досягнувши найбільшої невимушеності в кольорі, він розгортає її перед нами, використовуючи квітування екзотичної рослини:

Як гірський сніг, спочатку ти білява,
А потім у zenіті ліпоти,
Немов флямінго, рожевієш ти,
Нарешті рожевієш, мов заграва.

Вірші ці блискуче витримують порівняння навіть з самими Рільке:

Hinter den Blütendolden, die ein Blau
Nicht auf sich tragen, nur von ferne spiegeln.
Sie spiegeln es verweint und ungenau,
Als wollten sie es wiederum verlieren,
Und wie in alten blauen Briefpapieren
Ist Gelb in ihnen, Violett und Grau . . .

Можна сказати, що коли в Рільке більше багатство відтінків, то яскравість Драй-Хмари чіткіша і вислів конденсованіший і довершеніший.

Вся пластика «Кам'янця» побудована на музиці. Не менш фантастичний «Київ», в якому: «дивись, як пруть червоні коні, скакаючи через твою басань».

Ця нова риса його творчості, яку я визначив би як «геральдичну фантастику» з уваги на її виключну яскравість і виразність, досягає вершка в сонеті «Чудо» і в незакінченому уривку «Кошмар», написаному терцинами.

У «Чуді» фантастичне враження досягається уточненням і посиленням елементів реального пейзажу:

Крислатих кленів юний батальйон
Вгорі вже стеле світлі шевелюри.
Дуби біжать з гори, мов буйні тури...
Обабіч сосни — цілий храм колон
(а в небі тільки смужка — синій льон, —
і ледве мріють золоті бордюри), —

тоді як унизу «блищить, як змій, Дніпро» і «диме сиза оболонь». «Кошмар» — опис дракона, переможеного пробудженням автора:

Тут я лежу. Вже близько василиск,
Почварна гадина, бридка й погана.
Ось-ось розітнеться гадючий писк...
... Сопіння, стогін, виляски навколо.
Вже потвар сморід з рота вирига
І набік хилить товстом'ясе воло...
Нарешті, збляк крицевий блиск очей,
З грудей звалилася важка потвора,
Тільки на пальцях в мене юшка, наче глей...

При цьому треба зауважити, що вдалі зображення потвор як у світовій поезії, так і в пластичному мистецтві особливо рідкісні завдяки надзвичайній їх труднощі. Таку потвору майже неможливо уявити, а ще трудніше знайти слова й образи, придатні надати її зображенню переконливості. З цього погляду уривок Драй-Хмари стоїть у найпершому ряду.

Було б одначе помилкою на основі цієї блискучої удачі припустити, що в останні роки його життя поет, пригноблений наростаючими переслідуваннями, втратив свою попередню життєрадісність.

Бачачи, що чекає його і друзів, він знав, що останнє слово лишилося не за переслідувачами. Більше того, він указав і шлях, який веде до порятунку. Шлях показаний у заключній терцині «Лебедів» і

висловлений у закликів: «держайте».

І чудесне те, що поет не знизився до будь-якої ідеології. Рятуюнок — в інтенсивності життєвого імпульсу, в його невичерпній різноманітності, бо: «пінить океан кипучого життя».

Серед його найостанніших утворів лист до доньки білим віршем позначений браком суцільності й чіткості. Але не зважаючи на деяку неохайність, що пояснюється правдоподібно незакінченістю (до нас дійшла лише чернетка), і в ньому пульсує та сама жадова життєвих відчуттів:

...Про вулики, де бджілки золоті
бринять, гудуть, пахучий мед на лапках
приносячи з гречок молочнобілих...

На цьому все й уривається. Останні два збережені його вірші «Від болю сонце скорчилось і в'яне» та «І знов обвугленими сірниками...», написані вже в концтаборі, свідчать про дальший зріст його майстерності, але й тільки.

Ми стоїмо перед фундаментом велетенської будови, навіть задум якої нам не ясний. Ясне одне: що він був грандіозний. Але й те небагато, що поет устиг зафіксувати, настільки прикметне, що ім'я його ніколи не забудеться в українській поезії. Навіть коли Україна стане прореченою поетом Гелладою майбутнього і розпросторить на весь світ могутнє віття своєї поезії.

Зрештою, я ніколи не втомлююся повторювати, що поезія не сукно і метром її не вимірюють.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

Рання осінь була особливо лагідною того незабутнього вересня 1935 року. Крізь розкриті скляні двері балкона вливалися пахощі левкою і резеди та свіжість з парку, де листя на деревах починало вже жовкнути. Цю лагідність і ніжний сум ранньої осені любив Михайло Панасович, і того вечора, не зважаючи на всі поневіряння впродовж останніх двох років, — надія на ліпше майбутнє закрадалася в його серце.

Не помічаючи часу, він крокував уздовж свого кабінету. Вогні Києва вже померкли і гамір міста затих на спорожнілих вулицях. Золотаве світло настільної лампи м'яко окреслювало круг на письмовому столі, де лежали в безладі аркуші паперу, помережані терцианами — його переклад Дантової «Божественної комедії».

Нічна тиша запала над Липками, хібащо цвіркуни змагалися ще на балконі та комарове сольо раптом дзвеніло біля вуха. Кроки Михайла Панасовича по килиму ставали все глухішими.

Попід стінами його кабінету стояли шахви з книжками, і крізь скляні шибки видно було на полицях ряди книжок в чудових оправах, бо ще замолоду він кохався у книжці, в її гарній оправі. Він дуже багато читав, і хоч ніколи не потребував окулярів, ще колеґіантом захворів був на очі і мусів лікуватися протягом кількох місяців. Тоді йому зовсім заборонили читати.

У сусідній великій кімнаті спали його дружина й донька. Завтра — неділя, має бути теплий, ясний день, і він обіцяв своїй малій Оксані поїхати з нею зранку до Пуці-Водиці. Ліс, річка, поле завжди викликали у нього поетичне надхнення. Часто бродячи лісом і запримітивши десь шматок гладенької кори, він поспішав записати на ньому експромт чи мадрігал.

Свіжість зелені пригадувала йому дитинство, батькову садибу з левадою й лісом, широкі поля... Ще змалечку він був неймовірно щирий і довірливий. У пам'ять його глибоко врізалися два епізоди. Перший — коли батько купив йому сіру смушеву шапку. П'ятилітній Михайлик був дуже гордий з неї. Він надів її і пішов гратися з сільськими хлопчиками. Та заздрісні діти почали сміятися з нього, а потім намовили його набрати в шапку води. Він їх послухав, але після цього шапка збіглася і була вже ні до чого.

Другий епізод не менш болючий. Одного Великодня хрищена мати подарувала Михайликові іграшковий паровик, що рухався, свистів і пускав пару. Для хлопчика це був неоцінений скарб, і він поніс його показати дітям. Старші від нього хлопці намовили його пустити паровик по воді, і той загинув у глибокій копанці...

Улюблене село він мусів покинути для шкільної науки дев'ятилітнім хлопчиком. Трудно доводилося маленькому сироті *) між чу-

*) Його мати померла на тиф, як йому ще не було трьох років.

жими людьми, що говорили чужою мовою. Уже в Черкасах, гімназистом, він почав заробляти на своє утримання як репетитор. Товарищ, з яким він працював, належав до багатой родини Бенів, що мали в Черкасах броварню. В цій родині Михайлик знайшов не тільки матеріальну підтримку, але також тепле відношення, якого завжди так прагнув. І навіть тепер, у страшні роки вимушеної ізоляції від суспільства, він міг інколи відвідати Бенів, що жили у Києві і знайти там відряду, хоча їхнє життя пішло зовсім різними шляхами.

Протягом свого життя в Черкасах він захоплювався життєвими святих і на свої дрібні гроші, які давала йому господиня на цукерки чи тістечка, купував маленькі книжечки з чудесними історіями.

Найщасливішою порою його життя були чотири роки навчання в Колегії Павла Галагана у Києві. Він пригадував собі веселі, безжурні школярські забави. Одна особливо запам'яталася — похорон Пезаря, коли вночі колегіанти нишком вставали з ліжок, закутувалися в простирала і улаштували цю церемонію з квітчастими промовами. Ще популярною грою було придумування чудернацьких присвищ, пов'язаних з особливостями тієї чи іншої мови — грецької, японської, французької.

Незабутніми були дві мандрівки під час літніх вакацій, що їх відбув він з своїм товаришем по колегії Крупським. Одного літа — до Криму, другого — на Кавказ, де перемандрували вони пішки аж до Нового Афону. Там, у монастирі у дядька, монаха-протодиякона, Михайла Панасовича уперше причарували величаві лебеді на озері. Кілька років пізніше він знову спостерігав лебедів уже взимку на замерзлому озері, де вони купчилися біля лотоків водяного млина. Це було в Ободівці, маєтку графа Сабанського на Поділлі. (Образ лебедя відіграв велику роллю в його поезії).

Михайло Панасович заглибився у спогади про давнє минуле. Та раптом болюча думка нагадала йому сучасне становище. Згадав свій арешт у лютому тридцять третього року. Його заарештували в одну ніч з професором Миколою Грінченком, який доводився йому швагром. Та не вдалося НКВД зробити з цієї справи судовий процес, бо не піддалися вони на підступні методи, що їх застосовували енкаведисти, не погодилися неправдиво свідчити.

Було дуже трудно тоді дружині роздобути харчі для передач, бо один буханець хліба коштував 24 карбованці. Це була пора страшного голоду на Україні. Випустили їх обох в одну ніч — 5 травня. Але після цього Михайло Панасович не був уже поновлений на праці, його твори вилучили із книгарень і бібліотек, а його самого виключили зі Спілки наукових робітників.

Він дуже любив товариство, і в його домі бувало багато людей, та після арешту вже ніхто до нього не заходив, а на вулиці його уникали або вдавали, що не пізнають.

Михайло Панасович поглянув на годинник. Була перша година ночі. На серці було неспокійно . . .

Раптом застукали в двері. Увійшли двірник, а з ним чотири енкаведисти. Пред'явили ордер на трус і арешт. Розглянувшись, слідчий іронічно зауважив:

— Ого, так це у вас таке приміщення?! — Потім наказав усім увійти до кабінету.

Почалась безладна біганина й метушня енкаведистів з кімнати в кімнату, в коридор, до кухні. У ванній на полицках знайшли ікони.

— А це що!? — гримнув слідчий.

— Це моє, — відповіла дружина Михайла Панасовича.

Там же побачили фотоапарат і фотографії.

— І це моє, — поспішила попередити нові запити дружина.

Слідчий глянув на неї так, наче хотів її убити своїм поглядом, та не було вже що убивати: душа її змертвіла ще тоді, як побачила вона бліде-бліде обличчя Михайла Панасовича й пошерхлі білі губи, які він час від часу прикушував, стримуючи гнів і обурення.

— Ну, Драй-Хмара, де ваша зброя? — визвірився слідчий.

— Ніякої зброї я не маю, — була відповідь.

Енкаведисти повисовували усі шухляди письмового столу й почали переривати папери. В нижній шухляді натрапили на дитяче тархальце, першу цяцьку Оксани. Енкаведисти зареготалися. Тоді один із них високо підніс малесенький черевичок, якого Михайло Панасович приховав собі на пам'ятку.

— Ну і сантименти тут! Скажіть, Драй-Хмара, до чого це все? — глузуючи запитав слідчий.

— Тільки для мене, — відповів Михайло Панасович.

Побачивши поштову листівку з болгарською маркою, слідчий крикнув:

— Ви ще тут маєте листування з закордоном!

— Погляньте на дату цієї листівки, це 1912 рік, коли радянської влади й на світі не було, — відповів Михайло Панасович.

— Це не істотно — була чи не була, а факт залишається фактом: ви листувалися з закордоном, з ворожою нам Болгарією. Так і запишемо в протоколі.

Знайшовся в столі невеличкий кусень хліба, який їли селяни під час голоду тридцять третього року. Цей кусень хліба дав Михайлові Панасовичу селянин, у якого він купував дрова. Це була суміш глини, кори з дерева й ще чогось. У Михайла Панасовича слізьми наливалися очі, коли він дивився на цей хліб.

— Що це таке? — запитав слідчий. Усім стало страшно...

— Це якесь сміття, — байдуже відповів Михайло Панасович.

Слідчий покрутив, покрутив той хліб у руках і жбурнув його в куток кімнати.

— А де ви заховали зброю? — присікався знову слідчий. — Відповідайте одразу.

— Я вже сказав, що ніякої зброї є не маю, — стиха відповів Михайло Панасович.

Слідчий кудись зник. Пізніше стало відомо, що одночасно робили трус у професора Филиповича, і тому слідчий кілька разів то зникав, то появлявся. Цей слідчий Бондаренко був живим втіленням нахабства, цинічності й злоби.

Під час трусу Михайло Панасович весь час тримав на руках свою доньку, яка була дуже налякана. Її сонну брутально скинули на підлогу й тут же почали чогось шукати в ліжку, матраці і навіть у пружинах. Вона тремтіла зі страху й час від часу цілувала батька й тулилася до нього, не розуміючи, що діється.

Слідчий глянув на розгорнену книжку «Занепад Європи» Шпенглера.

— А література вас цікавить не наша! — злісно зауважив.

— А чого це у вас Троцький? — запитав по хвилині.

— Того ж, що й Ленін і Сталін. У моїй бібліотеці ви знайдете все, що у нас виходило, — сказав Михайло Панасович.

Кожну книжку енкаведисти ретельно переглядали, примітки на берегах книжок, які робив Михайло Панасович тлумачили по-своєму. Уже і повернутися було ніде, таку силу книжок наскидали на підлогу, вилучивши все цінне з бібліотеки.

Дружина помітила, що Михайло Панасович з тривогою поглядав на течку з паперами, яка лежала на столику біля канапи. Коли слідчого не було, а енкаведисти закурили з двірником, вона непомітно взяла течку, швидко вийшла в другу кімнату й сунула її під буфет. За нею вискочив енкаведист.

— Ви куди? — крикнув він суворо.

— Мені погано, хочу пити, — відповіла дружина.

— Не можете, мусите сидіти на місці до кінця трусу.

Знайшли фотографію Михайла Панасовича з тридцятого року.

— І це ви? — глумливо засміявся слідчий. — О, здорово змінилися. — І знову запит:

— Де заховали зброю? Ми все одно її знайдемо.

— Знайдете, якщо самі підкинете, — не витримавши, гнівно відказав Михайло Панасович.

— Ах, ви..! Ах, ви..! Як ви смієте!? — затупотів слідчий ногами. — Я вас... Я вас... Слухайте, Драй-Хмара, дорогою ціною, дуже дорогою ціною ви заплатите мені за ці ваші слова.

Уже починало світати. Дружина запитала слідчого, що можна взяти чоловікові з собою, маючи на увазі одяг, постіль, гроші.

— Йому нічого не треба, — була відповідь.

Трус тривав до п'ятої години ранку. Вкінці склали протокол, якого нікому з присутніх не прочитали.

Прощання було німе — ні слів, ні сліз. Не дозволено було дружині провести Михайла Панасовича навіть до дверей помешкання.

ЛЕГКИЙ ТРИПТИХ

I

Не мовить книга, як міцні орли
Над морем подалися у незнане.
Їм тільки хвилі свідками були
Та вітер, що ревти не перестане.

І хоч матроси — не які знавці
Могли б згадати все, що не химера
(Про них читай також наприкінці
У другій книзі «Мандрів Гулівера»),

Ти б забуття безмовне визнавав,
Завівши радо повість для науки.
Як Одиссей від прибережних трав
До Навсікаї простягає руки.

II

Так гонять коней спраглих до води
Тубільці, що веселку зріли,
Коли на травах росяні сліди
І видно сонця теплі стріли,

Як ця широка стежка попливла
Поміж рідних дерев спроквола,
Де вершники зринають без числа,
Неначе місячні півкола.

Так жінка торсо клонить до руки
На весну — як верба зелена,
І зникає поміж сторінки
Сюжет роз'яснений Гогена.

III

Що в кожній думці і в руках
Переростало й поважніло,
Все фарбою на сторінках
І сукнею, що вкрила тіло.

Воно знялося до гілок
У зелень простору, вежею,
Завдати ще прилюбний крок
Тому, хто б звів його із глею,

Хто мав палітру пломінку:
Тобі, як світ, вона розлога,
Щоб упізнати на віку
Своїм — незробленого бога.

1965

НОСТАЛГІЯ

Хоча й незбагненне це вміння
Заходити в найглибший брід,
У це розгойдане склепіння,
Де промінь сонячний поблід,

Але в саду, в наземній віллі,
Прочанам де нема занять,
Вони у пальм на новосіллі
Так зачудовані стоять

І прагнуть очі розкривати
Крізь перепону у пісок
І стежити двогорбі шати
І мріяти про холодок,

Аж поки весел перебої
Крізь хвилі зляжуть до кінця
І привиди землі старої
Перейдуть усміхом лица.

1965

УЛАС САМЧУК: НА БІЛОМУ КОНІ

(Продовження)

ТРЕТЯ ГРАНИЦЯ

Летим... Дивлюся — аж світає,
Край неба палає...

Т. Шевченко («Сон»)

Цей наш від'їзд з Оленою у судьбоносне і разом фатальне невідоме був для мене черговою несподіванкою. Ні я, ні Олена такого не сподівалися. До цього часу ми не були близькими, мало про себе знали, ніколи не зустрічалися, не були особисто знайомі, ніколи навіть не листувалися. Я знав її лише як авторку невеликої кількості віршів, і це все. Мало що більше Олена знала про мене.

І раптом ця зустріч і подорож. Не знаю чому, але ми обоє були з цього дуже вдоволені. Перед нами справді не буденні перспективи. Це не тільки війна, це також і наш «поворот». Довгі, довгі роки виношеного, вимріяного, виболілого, того що почалось «ісходом» у невідоме тоді ще на грані цієї справді апокаліптичної доби, такими ж «нелегальними» границями, як і ця сьогодні. У цій загальній, наелектризованій чеканням атмосфері наростала ця година, якої, здавалося, ніколи не буде, але яка все таки прийшла у саме такому вигляді.

Це був дуже яскравий, барвистий, пристрасний ранок, сонце сходило нам назустріч цілою пожежею огню і сяйва, луги блищали росою, а долинами лежали розводи білого, майже прозорого туману.

Ми були в переділі самі, сиділи біля вікна одне проти одного, сонце било Олені просто у вічі.

— І дуже добре, що так сталося, — пам'ятаю, вирвалось у Олені несподівано. Вона сиділа випростана, поважна, схвильована.

— Що маєте на увазі? — запитав я її.

— А! Взагалі... — казала вона збентежено. — Я не змогла б вам цього пояснити... От, уявм собі, що вже ось... припустимо, за тиждень, ми з вами йдемо по Хрещатику. Яка неймовірна ситуація. Ще не так давно я в це не вірила... Властиво я завжди вірила. Лише боялася. Я не знаю, як це виразніше сказати. Цей день для мене найбільший день усього мого життя. І я дуже щаслива, що ви також зі мною... Що можете мене розуміти.

— А гляньте, — кажу, — як сходить сонце.

— Чудово!

— Може це для нас?

— Напевно! Я вірю в призначення... Я вірю! Я вірю! Інколи це до болу виразно. Інколи душа так на сторожі... Людина шукає когось у тих хвилях життя і знаходить скорше, ніж того сподівалася. Цієї безсонної ночі я багато передумала. Знаєте що? Мені здається, що я вже назад не вернуся, що я зістануся там назавжди... Не можу сказати, що станеться, але що б не сталося — я лишуся там... І також думала про вас. Ви для мене загадка... Ви дуже інший від усіх нас, ви між нами — якби чужий, ви думаете зовсім не по-нашому, і тому ви будете мати між нами багато клопотів. Наскільки я ці явища вичувала і розуміла, ми, українці, а між тим також я сама, — ми люди справді не реального, якогось поза реальним засягом думання і діяння. Я думаю, що саме через це ми знаходимось у віковій, безплідній, самознищуючій боротьбі самі з собою і навіть самі в собі. Ви ж належите до якоїсь іншої расової групи людей, мені здається, фінської... Людей, що думають і діють узгіднено з логікою буття і не вичувають у собі контрверсійних настроїв.

У цьому тоні і душі велася розмова, ми мали філософський, злегка мрійливий настрій, згадували минуле, яке в цей час здавалося справді минулим, згадували рідних, близьких, знайомих... Прага, Варшава, останні роки перед війною. Переїжджаючи Велічку, Бохню і Тарнів, до слова приходжу я з моїми військовими спогадами, мандрівками до Поремби, де і тепер, мабуть, живе «моя» Августа. Особливо цікавила Олену моя спортова епопея і моя дезертирська одіссея геть зо всіма її наслідками.

І яка шкода, що час так скоро тікає. Біля половини дванадцятої наш потяг уже на Ярославському дворці, і це кінець нашої розкішної мандрівки. Перед нами Сян, границя, а далі бездоріжжя, якихнебудь сімдесят з лишком кілометрів, які ми мусимо взяти либонь власними ногами, бож там ще нема залізничного руху.

У Ярославі вже нема того руху, як це було місяць тому. Тоді це був вихідний, ударний пункт великого воєнного фронту, тепер — мале, затишне, спорозніле провінційне містечко. На дворці вийшло пара десятків пасажирів, на вулицях спокій і порожнеча.

І велика спека, від якої нам з Оленою, після недоспаної ночі, не дуже вигідно рухатися. Але нема часу про це думати, одразу шукаємо потрібну нам адресу і одразу безуспішно, бо потрібних нам людей не знаходимо. Казали нам ще зайти після обіду, а тим часом знову вулиця, знову спека, і єдине, що нас радує, — це велика кількість крамниць з українськими написами і українськими прізвищами. Мандруємо головною вулицею, оглядаємо, що можна оглянути, заходимо на базар, де більше руху, купуємо якісь ягоди, всідаємося на кам'яній лавці, спостерігаємо рух, їмо ягоди і сміємося, згадуючи Краків і краков'ян.

Далі перед нами проблема обіду, і проблема поважна, бо між усіма тими чисельними крамницями майже не видно ресторанів. Що це за таке безресторанне місто? Питаємо людей, як залагодити цю справу і довідуємося, що десь там є якась їдальня, та негайно починаємо розшукувати її. За якийсь час наші зусилля, як кажуть, увінчалися успіхами, знаходимо невеличкий, подібний на селянський будинок з відповідним написом і відповідною кімнатою, заставленою столами і стільцями. Але тут зовсім порожньо... Лише нас двоє гостей. З сусідньої кімнати, мабуть, кухні, виходить дівчина. Обідати справді можна і навіть без карток, але щойно за півгодини. А покищо можна отам посидіти. Чи є щось пити? Ні. Немає. Так таки нічого? Навіть чаю? Навіть чаю. Чи якоїбудь лімонади? Нема й лімонади.

Досить сумна картина. Попросили звичайної води, присіли до першого-ліпшого столика і почали писати картки. Олена до свого Михайлика в Кракові, а я до своєї Марусі в Празі. Збігом певних обставин картка Олени з досить невиразним, сумним «загальним виглядом» княжого Ярослава збереглася в моїх архівах і звучить вона так: «Дорогий Михайлику! Щасливо доїхали до Ярослава і чекаємо на обід у ресторації. Наразі почуваємо себе добре, хоч ще не застали дома кого було треба. Їхалося добре. Надіємося, що все буде гаразд. Ти теж не турбуйся. Цілую міцно, міцно, Твоя Олена». З моєю допискою: «Пані Олена ще нічого не згубила. У. Сам.». Змісту моєї картки не пам'ятаю.

Минає півгодина, і приходить обід. Вишукано скромний і педантично вегетаріанський. Тарілка кислої, рабарбарової юшки плюс якісь дивовижні, капустяні, січені котлетки, і все це без карток, але й без хліба. Гостей дуже мало, двоє-троє, видно, випадкових, як і ми. Котлеток замовляємо по дві порції і навіть дістаємо, здається, справжній чай. Але настрої наш мажорний, все і все згадуємо Краків і все і все маємо веселу тему. Наші обличчя гарячі від спеки і мокрі від поту. Мої гусарські чоботи дуже не «по сезону», а Оленіні косметичні чари жорстоко терплять від діяння стихії. По обіді мусимо кудись іти, але не знаємо куди. Найкраще б на якийсь луг чи в сад, у якусь тінь, прилягти, подрімати, але нічого такого ніде не бачимо. Беремо своє

«омнія mea» і знов мандруємо тими самими хідниками здовж крамниць з написами «Продаж шкіри», «Споживчі товари», «Залізні вироби», які в цей час звучать трохи парадоксально, бож усі ці товари тепер дуже рідкісні, хоча, на наше здивування, їх тут значно більше, ніж, скажемо, там, на заході. Особливо багато такого добра, як косметика, парфумерія, різні жіночі оздоби. І, не дивлячись на спеку, все це бурхливо торгує.

Пізніше ми сидимо на знаній гарячій кам'яній лавці, що побіля базару, і міркуємо над тим, що буде, як наш організаційний провідник взагалі не появиться і нам доведеться розв'язувати свої проблеми самотужки. Сян ось на досяг руки, але нам уже сказали, що недавні дощі зробили з нього досить бурхливе видовище. «Переїдемо убрід бурхливі води», — цитую з вірша Олени і дивлюсь, яке це робить враження на авторку. Вона лише посміхається і мовчазно дає зрозуміти, що ця перспектива також перспектива, якщо не буде іншої.

Потім пробуємо ще раз щастя з нашою адресою і знову безуспішно. Знову «не застали дома кого було треба». Але певний поступ зроблено. Нас запроваджено до однієї вельми симпатичної родини — Івана, Стефи і їх дочки Ганни — Конюхів. Перше враження від цієї події — це решето великих чорних, соковитих черешень, на які ми хижо накидаємось і з'їдаємо неймовірну кількість. Це нас по-райськи відсвіжує, а трохи згодом ми дістаємо королівську вечерю, яка цілковито вирівняла ситуацію.

По вечері нова несподіванка: люди почали масово вибігати на вулицю або заповняти вікна своїх мешкань. Що сталося? Ми вибігли також надвір і вперше бачили макабричне видовище — велику валку советських полонених, що складалася з самих жидів. Їх, видно, гнали здалека, і вони мали дуже трагічний вигляд. Всі ми уявляли собі долю цих нещасних людей, ніхто нічого не говорив, але вираз обличчя кожного говорив сам за себе.

Потім ще перед заходом сонця йдемо з Оленою до міста, на цей раз до парку. По дорозі натрапили на ще одну дивовижку: на розі двох вулиць стояли дві зовсім новенькі, захисного кольору советські протилетунські гармати. Бачимо такі речі вперше, а з огляду на їх походження ці металеві прилади викликають у нас окреме зацікавлення. Старанно їх оглядаємо і намагаємося вгадати, чи було з них хоч раз вистрілено. На перший погляд ока видавалося, що їх бойова невинність досконало збережена.

Мандруючи доріжками досить гарного, з старими тінистими деревами парку, філософуємо на тему Схід-Захід, намагаємося розібратися у цій проблематиці Європи, що стільки віків цікавила не лише нас, ставимо те саме питання: що буде далі? Хто перемаже? Чим і як закінчиться ця світова метушня. Загально наші прогнози не дуже оптимістичні, але закінчуємо мову тим самим фіналом: будемо вірити, що все вийде на добре!

Пізніше переходимо знову на наш націоналізм, а також на саму організацію. Олена, як звичайно, невдоволена, що наша частина організації так мляво діє, ось навіть нема тут до кого звернутися, все діється, мовляв, самопасом. Я ж повторюю їй ту саму істину: надіятися більше «на власні сили», і тоді будемо почувати себе певніше на планеті.

Повернулися вже затемна і спали цієї ночі сном блаженних. Олена десь там далеко у задніх душних кімнатах, а я у гостинній, на канапі при відчинених вікнах, де було свіжо і приємно. А рано другого дня до Конюхів прибули їх знайомі, а між ними симпатичний молодий панич Іван Кукіль з фотоапаратом. Пізніше на городчику з рожами, мальвами і порічками ми гуртом і поодиноці на всі лади фотографувалися, пізніше всі спільно обідали, а ще пізніше вибиралися в дальшу дорогу.

Виявилось, що потрібної нам людини так і не вдалося побачити, а інші фахові у цих справах люди радили нам переїхати трохи далі вгору Сяном за Радимно до села Сосниці, де, мовляв, значно краще переходити річку.

Ми так і зробили. Цього ж таки дня під вечір, о 6 годині 30, малим льокальним потяжком, що курсує між Ярославом і Малим Перемишлем, ми вирушили далі в путь-дорогу. Вікна нашого вагона були відкриті, перед очима стелилися краєвиди, залиті зеленою пшеницею, теплий, з запахом пшеничного квіту вітер дув у вічі, ми відпочили, були піднесені й захоплені. Десь біля восьмої години, ще сонце було на небі, ми висіли серед відкритого поля на зупинці Сосниці і помандрували навпростець стежкою через поля в напрямку села, що лежало там, далі на обрії, зелене й кучеряве, яких три кілометри перед нами. Яскраве сонце поволі заходило десь там за нашими плечима, останнє його сяйво заливало нашу дорогу, обсажену типовими українськими головатими вербами, довгі тіні від наших постатей простягалися перед нами, велике, синє з білими хмаринками небо прикривало все це тихою, лагідною, м'якою передвечірньою покрівлею. Нам хотілося продовжити нашу дорогу, ми зупинялися, рвали в пшениці волошки, під однією вербою фотографувалися і назвали цю подію — «в степу під вербою». Перед нами перше справжнє українське село — символ і основа нашої національної природи. Привіт тобі, рідне!

З цим настроєм ми наближалися до села, віталися з першими зустрічними «добрий вечір», питали де живе пан-отець. Нам дуже чемно відповідали на привітання і старанно вказували, куди і як маємо йти. І ось ми вже проходимо вулицею поміж білими хатами з їх солом'яними стріхами, плотами, мальвами, чорнобривцями, рожами. Наш настрій тяжко зрозуміти людям, які такого не переживали, які не були вирвані з рідної стихії і не перебували багато років у примусовому віддаленні, але це було зро-

зуміле Гомерові, який посилав свого Одиссея у далекі світи, це було зрозуміле Овідієві в його дакійському засланні, а вже й поготів було це зрозуміле нашому Гомерові на ім'я Тарас, коли він писав у кос-аральському безплідді своє вимучене «І там степи і тут степи, лиш тут не такі».

Це вічна тема всіх часів і всіх людей, і ми належали якраз до тих, що пережили її у всіх її клясичних виявах і прикметах, і саме тому це наше дійство було для нас таким хвилюючим.

І вже тут, у цьому першому нашому селі, чекала на нас перша прикметна пригода, яка сигналізувала політичний клімат цього простору. Проходячи вулицю, ми зустріли двох німецьких прикордонників у сіро-зелених поліційних одностроях. Вони були поза службою і йшли в товаристві двох жінок. Ми не були захоплені цією зустріччю, але не робили також нічого особливого з цього приводу. Прикордонники глянули на нас підозріло і пройшли далі. Вони звернули до двору однієї хати, де, мабуть, мешкали, ми спокійно продовжували нашу мандрівку, коли раптом почули ззаду відоме німецьке «гальт». Ми зупинилися. До нас наближалися ті самі прикордонники, але вже без жінок.

— Куди ви йдете? — запитали вони нас.

— О! Лиш до пан-отця! — була наша відповідь.

— Чого? — питали вони далі.

— Відвідати. У гостину, — казали ми.

— Він вас знає? — не задовольнялися вони.

— Певно. Розуміється, — казали ми далі.

— Маєте документи? — вели ті своє.

Це було для мене не дуже приємне, бо моя перепустка була давно вже не дійсна, а мій «фремденпас» хоча і був дійсний, але не для цього краю. Але я все таки витягнув його і подав прикордонникові.

— То ви з Праги? — запитав той мене.

— Так, — відповів я.

— Письменник? — питав він далі.

— Так, — відповів я.

— Ну, гаразд! Яволь! Офідерзеен! — сказав прикордонник і повернув мені паспорт.

Олени не турбували взагалі. Ми були вдоволені таким закінченням нашої пригоди і з легким серцем пішли своєю дорогою.

На старій, зарослій садом і квітами «фарі» отця Інокентія Рудевського, як тільки довідалися, хто ми такі, прийняли нас з щирим серцем. Розуміється, вони нас добре знають, моя «Волинь» давно тут побувала і зробила своє діло, як також знають Олену ще з «Вісника». На мене зробив приємне враження сам пан-отець — високий, аристократичного вигляду, як і його сердечна і гостинна пані добродійка та красуня дочка і невістка. Ми принесли з собою багато руху, шуму і радості. Одразу почали ми-

тися, чепуритися і одразу вечеряти. На наше бажання, ми перш за все дістали гладішку справжнього, щойно з холодного льоху, доброго кислого молока з сметаною. Після денної спеки це був для нас бальзам. Пізніше прийшли відомі смачні речі української кулінарії у вигляді смаженого, вареного і печеного у необмеженій кількості, бо сюди ще ніякі харчові картки не дійшли. Панотець запропонував мені також чарку оковитої, від якої я, а також і Олена не відмовилися. Для рівности до нас приєдналися й інші члени родини, а тому постав негайно гарний родинний настрій. Десь біля десятої години майже несподівано над селом появилися чорні хмари, у вікнах замигали сполохи блискавок, загримів грім і полив шпаркий, густий, теплий дощ, що після кількадечної спеки приніс чудову свіжість і прохолоду.

До пізньої ночі ми не могли втихомиритися, після дощу вийшли надвір, було тепло, свіжо, пахло озоном. З листя дерев і обвитого плющем старого ганку скапували краплі, величезні кущі квітів — білих лілей, різних рож, тютюну і м'яти, наповнювали повітря чудовим, міцним запахом.

Лягли десь біля другої години ночі. Олену, як звичайно, запроторили десь у глибину дівочих покоїв, а я уместився у сальоні на старій послужливій каналі і спав, як забитий. Лише не довго. Як звичайно на селі, рух починається чи не зі сходом сонця. Нас, розуміється, намагалися не розбудити, але це не було так легко зробити. І кухня, і подвір'я, і всілякі Божі тварі на чолі з таким голосним сотворінням, як півень, усе це рвалося навипередки жити тим бурхливим ранковим життям, знаним мені ще з мого домашнього часу.

Цієї ночі прибув також з-за Сяну нелегально син Рудевських, який перебував весь час на сході під більшовиками і приніс багато, крім цікавих і приемних вісток, також страшну вість про вимордування советами при відступі майже всіх в'язнів, яких вони не мали часу вивезти, а в тому числі в самому Львові вони залишили понад дві тисячі замордованих. Тоді ще я не міг знати, що між тими замордованими правдоподібно був також і мій брат Григорій, заарештований рік тому.

Був чудовий, блискучий, свіжий ранок. Після нічної бурі все цвіло і буяло. Милися ми у квітнику і, не зважаючи, що мало спали, почували себе свіжо й бадьоро. Сумні вісті з-за Сяну внесли до цього дисонанс, але разом з тим ми також довідалися, що там скрізь уже функціонує українська адміністрація, що нам дуже імпонувало, хоча разом з тим наповняло певними турботами, бо все це переважно під контролем бандерівців, які напевно будуть чинити нам деякі прикросці. Наш господар також поділяв наші клопоти, бо він знав ту дійсність, що в цей тяжкий час панувала на нашій землі.

Але перед нами границя, Сян і дорога далі. Біля десятої ми вже почали збиратися. Ціла родина шляхетного отця Рудевського брала в цьому участь. Довідавшись, що у нас не дуже багато грошей, пан-отець запропонував нам у позичку тридцять злотих, яку ми мали йому повернути пізніше. Потім нас докладно поінформовано про саму границю, як і де найкраще її переходити. Разом ми виробили такий плян: було покликано з села жінку з малим хлопчиком, яка мала б забрати у рядно наші речі і нести їх, ніби прання до річки. З нею має бігти також її хлопчик, щоб виглядало це менш підозріло. О першій годині по полудні звичайно міняється гранична варта, і тоді границя найменш пильнована. До границі нас мала б проводити панна Рудевська, щоб виглядало це на звичайну прогулянку. А далі вже брід і наша доля. Зла, або добра.

Перед відходом Олена лишила для свого Михайлика у Рудевських таку картку: «16. VII. Мій дорогий Михайлику! Пищу Тобі за хвилину до переходу. Сиджу у надзвичайно симпатичного панства, родини п. о. Рудевського в Сосницях, звідки переходимо. Тут ми були кілька годин і ніч, як у себе дома. Якби Ти мав колись переходити — зайди конечно сюди. Ніде так не було мило і затишно . . . Надіємося, що перейдемо річку щасливо, здається — тут нічого не чекає злого. При першій же оказії передай мені куферок і поклади туди сірий капелюх. А головне — збирайся і сам». Без підпису. Напевно забула. До цієї картки пан-отець зробив дописку: «Пищу тих пару слів, бо хочу Вас повідомити, що Ваша Пані щасливо перейшла сьогодні о 13.00 год. Рудевський». Як бачите, у ті часи не дуже ще пильнували конспірацію. Картка йшла відкритою поштою, і на ній, синім олівцем, з обох боків були позначені великі літери «У» (українською мовою).

А перед першою годиною, після доброго обіду, ми розпрощалися з нашими дорогими друзями. Вони, цілою родиною, провели нас аж до границі своєї левади, а далі вже вниз, зеленими гаями, гарною поетичною стежкою поміж густими кущами ліщини, ми пішли до річки. Далеко перед нами йшла жінка з великим клунком на плечах, за нею біг її малий Василько, далі, безжурно і весело, під руку, швидко йшли дві жінки, а я ззаду з своїм фотоапаратом робив знімки. Сян виступив перед нами несподівано. Невелика, поетично заросла річка кроків п'ядесят шириною. На всі боки оглянулися — і з Богом. Швидко скинули взуття, я забрав свої й Оленині речі . . . Вода була тепла, трохи бурхливіша і каламутніша, ніж звичайно. Ми йшли дуже швидко, я попереду, Олена, тримаючись за мое плече, за мною. На середині вода сягала сливе до пояса, але ми швидко її перебрили. За нами з берега слідкували очі наших друзів, а коли ми вивалилися на другий берег і оглянулися назад, вони помахали нам домовленими рухами, що все безпечно, і зникли в кущах. Ми

також метнулися у кущі і спонтанно кинулись у гарячі, міцні обійми. Наші серця схвильовано билися, наші очі захоплено горіли. Ми ж були на українській землі! На Україні!

Знайти потрібні слова, щоб висловити урочисту схвильованість наших душ, той полум'яний салют, гостре збентеження і пекуче щастя, нема змоги. Ми так розгубилися, що на хвилину забули про небезпеку. Але довкруги було тихо і порожньо. Ми швидко привели себе до порядку і рушили вперед через луг, без стежки, навмання, густою, висохлою, зеленою травою. Я йшов попереду, пробивав стежку, ніс усі наші речі. Перед нами на обрії в яскравому промінні сонця майоріло село... Було тут так гарно, так безпечно, так свіжо, що хотілося довше побути серед цієї краси. І абсолютна тиша, абсолютне безлюддя, лише стрекотіли в траві коники і співали в небі жайворонки.

В одному місці ми натрапили на невеликий стовпчик, що ледве визирав з високої трави з випаленими на ньому літерами ССРСР і знаком серпа і молота. Тут ми вирішили зупинитися. Було дивно, чудно, незбагненно. Тож це була та заборонена, заморожена, суворо бережена мертва смуга на планеті, яка ділила світ на дві непримиренні частини. Ми оглядали той дивовижний стовпчик, вдивлялися у безлюдний простір, на обрії якого здовж річки лежали зруйновані і зарослі бур'янами села. Ми дивувалися, що нам судилося бачити і переживати це своїми очима і своєю душею без ніяких чужих дозволів, ніяких прохань, ніяких віз.

І те, що мрією було роками,
 Все обернеться в дійсність і можливість, —
 Нам буде сонцем кожний кущ і камінь
 У ці хвилини гострі і щасливі!

Подумать тільки: наші села й люди,
 А завтра прийдемо до свого міста!
 Захоплять владно зголоднілі груди
 Своє повітря — тепле та іскристе.

О, як це точно, до подробиць, до найглибших тонів було нею наперед вичуте, і яке чудо, що все це так здійснилося. Олена слухала ці свої власні слова, які я їй деклямував, і в її очах світилася екстаза.

Ми пробули тут з годину, сиділи у густій траві, ділилися враженнями, мріяли про майбутнє. Розуміється, ми уявляли його значно привабливішим, ніж воно було в дійсності. Уявляли Київ, наші нові зустрічі, особливо з нашими колегами, нашу там працю, відвідини театру. Олена вже бачила себе в ложі Київської опери у товаристві когось з її улюблених поетів, у своїй пишній, варшавській сукні. У цей час ми якось забули, що на

плянеті бушує епохальна боротьба жорстоких суперечностей, у якій ми також творимо якусь маленьку частинку, але ця мить мала в собі стільки особливого змісту, чару, несподіваности, що можна було забути і за війну. Я намагався закріпити той стовпчик на фотознімці, але він так соромливо і дискретно заховався у високій траві, що до нього не легко було дістатися.

— Обіцяйте мені, — казала Олена, — що ми разом дійдемо до самого Києва!

— Обіцяю! — сказав я на це.

А по деякому часі ми вже сиділи у кімнаті пан-отця Качмарика у селі Стібному, адресу якого ми дістали у Сосниці. Але тут було зовсім інше, ніж там, за Сяном. Мешкання пан-отця було сливе порожнє, холодне, занедбане. Він розповів нам про свої переживання минулих років. Його часто «викликали», брали на допит. І до цього часу в його мові помітна депресія. З села вивезено майже всю молодь. Одних на Сибір, інших до війська, ще інші пішли самі за Сян. У селі залишилося дуже небагато худоби, майже зовсім нема коней, але і це ще добре, бо сусідні села здовж Сяну знищені зовсім, бо там проходила мертва, гранична смуга. Селяни намагаються втримати свої зруйновані господарства, щоб якось оминуть голод.

Та звідкись сум зловіщий вітер вишле,
Щоб кинуть серце у крижаний протяг:
Усе нове... і до старої вишні
Не вийде мати радісно напроти...

пророчила свого часу моя супутниця. Але:

Не треба смутку! Зберемось одразу,
Щоб далі йти дорогою одною.

Ми так і зробили. Ми вислухали мову пан-отця, скромно перекусили, сказали не шукати для нас ніякої підводи, забрали все своє майно і пішли «дорогою одною» здовж Сяну на віддалі від нього від трьох до п'яти кілометрів, зарослою шпоришем, Петровим батоном, лопухами; по ній майже ніхто не їздив, бо всі прибережні села, як Халупки, Торки, були доценту зруйновані, а на їх місці стирчали лише димарі, на яких лелеки поробили свої гнізда, та бурхливо буяли здичілі, знищені сади та кущі бузку. Дорогою, яка колись, видно, була дуже гарною, пишною, зеленою. За час моїх мандрів по нашій малій і тісній Європі я багато пересік різних границь здовж і впоперек, деякі з них ділили пополам міста, села, але там скрізь вони були лише нормальними границями між двома державами, через які переїздили, переходили, торгували. І тільки оце вперше бачу якусь

незвичну границю, сливе в центрі Європи з таким ось краєвидом. Ті вигорілі димарі, зруйновані до основ стіни німо говорять про ріки сліз і безодню горя, що його тут пережито. І де ті живі люди, що будували ці будови, садили сади і тішилися життям? І як знайти дефініцію такого ладу і таких моральних основ, на яких щось подібне на землі мусить існувати. Тисячі кілометрів таких границь, проложених такими важкими людськими жертвами в ім'я таких мізерних вислідів. Могли ж жити поруч німці і поляки, дармащо їх міста інколи сходилися вулиця з вулицею, могли жити французи і німці, коли їх границя розтинала іноді заселені пункти пополам, не дивлячись на те, що вони ворогували століттями... Не могли тільки жити нормальним людським життям оці «соціалістичні» сусіди, і ці «народні» держави, щоб не відгородитися від решти світу китайськими мурами «мертвих зон». Яка страхотливо дика ситуація і як нелегко знайти їй пояснення; воістину мав рацію Тютчев, коли вирікав своє відоме твердження: «умом Росии не понять»...

Протягом нашого п'ятнадцятикілометрового мандру серед цих руїн ми лише раз натрапили на живих людей. Коло однієї з руїн ми побачили на кілках плоту настромлені для просушки глечики, як це роблять господині по всій Україні, а в самій руїні помітили якесь завішене ряднами логовисько, на подобу печерних часів, у якому жили люди. Звідти підносився дим і недалеко у бур'янах бавилося двоє дітей. І це було все.

Ця наша невесела дорога тривала, можливо, довше, ніж можна було сподіватися. Ми не спішили. Ма мали час. Була гарна погода. Ми відпочивали, розмовляли, робили знімки. Аж під вечір добрали до невеликого містечка Медика і зайшли на адресу знову таки місцевого пан-отця Малецького. І знов тут нас гарно вітати, гостили, дали нічліг і багато добрих порад. Звідсіля йдуть уже до Львова потяги, але лиш для війська. І тут також я вперше роздобув для себе особистий документ, бо мій «фремпден-пас» на цій території був абсолютно не на місці. Добрячий пан-отець виручив мене, написавши мені мою метрику з справжньою печаткою, дискретно замінивши лише місце мого народження. Для людей, що звикли до твердих норм, така операція може здатися дивовижною, але на цій землі і в цей час така маленька неформальність не могла нікого разити і, крім доброго, нічого злого не могла принести. І хай буде до речі сказано, що ніколи ще на цій території так мало когось цікавили особисті документи, як це було тепер. Завойовники не мали для цього часу, а взагалі у цьому загальному вавилонському стовпотворенні якийсь там папірець з якоюсь печаткою не робив особливого ефекту. Таких папірців і таких печаток намножилося незчисленна кількість, і це дуже допомогло нашій еміграції повернутися додому.

А вже другого ранку ми урочисто покидали Медику на ви-

мощеній соломою і застеленій килимком селянській підводі, пригадуючи собі ті далекі часи, коли на таких підводах їздили «до міста», в гостину, до церкви. Отець Малецький благословив нас на дорогу, а ми сердечно дякували йому і усій його родині за щирість їх серця, за їх гостинне тепло і велику до нас приязнь.

Їхали ми вже звичайною битою дорогою і не зруйнованими селами, але скрізь було тихо, порожньо і навіть, здавалося, скучно. Здовж дороги місцями понуро стояли залишені танки — мертві сталеві велетні, що нагадували собою допотопові сотворіння... Казали, що ці об'єкти советської воєнної машинерії майже не були в боях і мусіли залишитися тут просто тому, що для них не вистачило пального. Були вони трохи затяжки для операцій «блискавичної війни».

Лише в містечку Мостиськах, до якого ми дотягнулися десь біля полудня, ми знайшли більше руху і більше ознак життя. Скрізь бачили вивіски з тризубами, жовто-сині прапори... Нас лише трохи турбувало, хто тут при владі — «наші» чи «не наші». Біля однієї з більших будівель було чимало народу, переважно молоді, з тризубчиками на мазепинках. Ми запитали, де тут є якась їдальня, і нам показали на саму будову. Ми відпустили нашого візника і зайшли до будови. Тут, мабуть, головна централь якоїсь організації і тут також була їдальня, заповнена людьми. Доля хотіла, щоб тут, зовсім несподівано, я зустрів старого, ще з Праги, знайомого адвоката д-ра Юськова, якого я знав ще з Рахова на Закарпатті, де він мав адвокатську канцелярію, а після угорської навали був у Празі і належав до діяльних членів УНО. Виявилось, що він тут начальство — «урядуючий комісар», і від нього тут багато залежить. Єдиного ми не могли знати — до кого саме тепер д-р Юськів «належить» і це нас трохи бентежило. Але наша зустріч була зовсім райдужна, ми бурхливо привіталися, нам одразу замовили обід, не вимагаючи заплати. Вістка про наше прибуття дуже швидко поширилася, і до нас почали зголошуватися різні незнані нам люди, які нас приємно вітали. Але коли ми заговорили про нову підводу, яка б підвезла нас трохи далі у напрямку Львова, урядуючий комісар д-р Юськів, посміхаючись, почав пригадувати мені один давно забутий мною епізод, у якому ми з ним відігравали велику роллю. Свого часу я був головою почесного суду УНО, і так сталося, що ми мусіли, не пам'ятаю вже за що, шановного доктора Юськова судити. І засудили. Це була, мабуть, якась догана чи щось подібне. Я це, розуміється, давно забув, але не забув цього пошкодженний, який мені цей гріх пригадав. Але тепер Юськів виявив багато шляхетності. На мое збентеження він лише відповів, що це було давно і тепер не такі часи, щоб пригадувати минуле, що він не бере мені того «за зле» і що підводу ми, саме собою, дістанемо. Правда, не тут, у місті, бо

тут ніякої підводи не можна знайти, але там десь далі, у Ляшках Гостинцевих, куди нас має завезти наш старий візник, який ще не встиг від'їхати.

Ми зайшли до уряду шановного комісара, і тут його секретар настрочив на машинці такий документ, який зберігається в моєму архіві як реліквія: «До місцевої Національної Ради в Ляшках Гостинцевих! — звучав цей епохальний наказ. — Доручителеві цього письма, українському письменникові Уласові Самчукові просимо дати підводу до Судової Вишні. Просимо виконати це невідклично зараз. Мостиська, дня 17. 7. 1941 р. Д-р Юськів — урядуючий комісар. Шевчик Василь — секретар».

Великодушно і шляхетно. Не зважаючи на всі мої провини... І ніхто нас не питав, до кого ми належимо. В документі лише значилось «українському письменникові», що мене дуже радувало і за що я вдячний докторові Юськову.

І все так сталося, як велів наказ. Ми дістали підводу — такий саме віз, така ж солома, такий килимок і такий же візник. І дорога з такими ж танками і зустрічні люди, що вітаються «слава Йсу-Христу», на що ми відповідали — «Навіки слава». І мені здавалося, що на світі нема чемніших, щиріших і чесніших селян, як у нашій чудовій Галичині. І приємно було, що ми їдемо цією дорогою. Це ж бо наші автентичні села і наші люди. Культура побуту всіх частин нашої батьківщини так наближена. Та сама архітектура, той самий людський тип, та сама мовна семантика і лише незначні діалектні відміни та деякі впливи відмінних чужих мов, відрізняють наші провінції одну від одної.

За цей день ми перейшли ряд сіл: Шегині, Ляцька Воля, Ляшки Гостинцеві, Цвіржа, Солом'янка, містечко Судова Вишня, аж до Довгомостиськ, яких сорок п'ять кілометрів, час від часу зупиняючися, розмовляючи з людьми, роблячи знімки. Насолоджуючись близькістю рідної стихії, яка була для нас органічною.

У Судовій Вишні зупинилися лише на хвилинку, а ніч провели у Довгомостиськах, у селянській хаті під опікою місцевого учителя, прізвище якого вже забулося. Мінялася погода, небо затягнулося хмарами, і почало накрапати. Тиша. Цікаві люди, що приходили нас відвідати. Вперше зустрічаємося з людиною советського стилю — учителькою, яку прислано сюди на посаду і яка тут залишилася. Звичайно вона проти советської влади. Завжди була і завжди буде. І всі там проти, а тому такий фронт. Ніхто не хоче захищати режиму катів. Голод, висилки, арешти, заслання. Нас усе це гостро цікавить, хоча в цьому нема нічого для нас нового. І пан-отець, у якого ми вечеряли, і учитель... І багато розмов. Нам з Оленою тут так приємно, що не хотілося б їхати далі. Під рідною селянською стріхою, стільки приязні і стільки теплої уваги. Ми дома!

Новий сірий, дощовий ранок. Чекаємо на підводу. Найближча

наша мета — Городок, який за Польщі ще звався Ягейлонським і який знаємо з відомої трагедії Біласа й Данилишина, Сидимо надворі під широкою липою. Олена у своєму дощовому плащі з капюшоном. Її профіль нагадує мені профіль княгині Ольги, як його рисують на іконах.

— Ну, то що... — каже вона — Не знайдемо підводи — лишаемся тут. Що нам тут, погано?

— У кожному разі не підемо далі, поки не перестане дощ, — кажу я на це.

Тут нам справді дуже приємно, за ці останні дні ми відійшли від атмосфери Кракова з її насиченістю партійними електронами. Ми відчуваємо себе легше, приємніше, простіше.

Але лишитися, на жаль, не довелося, підвода знайдена, хоч тільки до Городка. Вимощений, застелений, ніби на весілля, віз. Прощаємося з нашими дорогими приятелями, дякуємо за гостинність. І їдемо. У дощових плащах і під парасолями, які нам позичили. Візник видався балакучий. Розповідає нам те саме, що ми вже не раз чули, про «тих проклятих мацкалів», «цілу» ту їх колективізацію, брак харчів, брак сірників, брак цвяхів. А як було за Польщі, питаємо. А! Було також не з медом, особливо тим нашим хлопцям, але такого, як з цими... Ні. Хай Біг милує. Як миш у пастці. Піймав і що хоч... І ще кричи ура, кажи, що тобі добре, вознось їх під небеса, дякуй... О, ні! О, то вже ні! І тепер ось мають! І хай знають!

Монотонно, улад з мовою, мрячить дощик, і так ми не зчулися, як опинилися в Городку... На широкий площі перед міською радницею, де стояло більше підвід. Дощ трохи втихомирився, але небо затягнуте далі. Не знаємо, що почати далі. Розуміється, треба вдатися до міської управи, але ми знов таки не знаємо, хто тут панує, а до всього дістати підводу в місті майже неможливо. А наш добрячий візник, хоча і хотів би везти далі, не може. До Львова ще тридцять з гаком кілометрів, і його коні не витримають.

Ми його розуміємо і не затримуємо довше. Нічого не лишається, як зайти до управи і ми це, розуміється, робимо. Урядування у повному ході. Представляємося при вході, нас заводять далі до якогось начальника. Знаходяться люди, що нас знають, що читали наші книжки. Появляється і пан посадник міста. А! О! Як не знати! Знаю, знаю і читав. І дуже приємно. І запрошує на обід. Звідки і як, і куди? Розповідаємо все за порядком. Дуже гарно, все дуже гарно... І єдине, що не гарно, — це підвода. Підвід тут зовсім не мають, все в роз'їздах, нікого нема дома, недалеко той Львів, залізниці нема, а поїздок безодня. От так хіба за пару днів; залишайтеся, мовляв, знайдемо для вас хату...*)

*) Між іншим, три роки пізніше, вже при відступі, нам довелося прожити в цьому гостинному містечку дев'ять місяців, у родині дорогого

Ні, лишатися тут нам не випадає, мусимо далі, десь туди, на село. Будемо пробувати покищо пішки, а там побачимо. Прощаємося з нашими новими знайомими і вирушаємо в дорогу. І нас ніяк не бентежить, що йдемо своїми ногами, от лише б хіба трішки кращої погоди, яка знов погрожує дощем. А до того Олена торба щось починає псуватися, і це незручно. Але жити треба якраз незручно, як казав Муссоліні й інші вожді нашого героїчного часу. Ми бадьоро ступаємо здовж широкого асфальтового шляху, я пробую зайти до деяких хат і запитати чи не можна б дістати підводи, усе це не має наслідків, і ми йдемо далі, перед нами схід і, рукою сягнути, Львів, а там десь і Київ. А як почуває себе Олена? О, Олена завжди почуває себе добре. Лише вперед!

Але доля не хотіла, щоб ми довго насолоджувалися цим нашим апостольським маршем. Повз нас весь час, переважно в східному напрямку, пролітали різні військові, малі і великі, автомашини, і мені прийшло в голову, чи не було б гаразд попробувати щастя з ними. Ось, наприклад, жене за нами з швидкістю шістдесят кілометрів невеликий вантажник з будою; якось спонтанно, без великої надії я підношу руку, і, о несподіванка! Вантажник зупиняється, і по хвилі ми сидимо ззаду під будою, у товаристві ще двох військових — капрала і ляйтенанта, які зробили для нас місце і пропонують цигарки «овер-штольц», від яких ми відмовляємося. Ідемо далі. Але вже не сім кілометрів на годину, а п'ятдесят-шістдесят, що після нашого цілоденного кінного руху здається блискавичним. Оповідаємо, хто ми і звідки йдемо. Наші знайомі нам співчують. Ляйтенант трохи ознайомлений з нашою проблематикою, він думає, що тепер Україна дістане незалежність, як Словачія чи Хорватія. Я трохи скептик, але мій ляйтенант доводить мені, що це цілком можливе, що між військовиками ця думка досить популярна. Мені не хочеться йому перечити і виявляти моїх на ці справи поглядів, тому переводжу мову на іншу тему. Але наша розмова не триває довго. Минає година, і ми влітаємо на передмістя Львова. Ще чверть години, і ми висідаємо на першій ліпшій вулиці, яка виявляється вулицею Сапіги. Ми не знаємо, куди маємо звернутися, але вдоволені, що таки у Львові, розглядаємося довкрути, скрізь, як звичайно, чуємо не свою мову і бачимо ті дивовижні рудо-червоні вивіски з чудними «Укрглавхарчпромами», «Главморозженим» і іншими «Головними уборами», які нагадують дотепи з минулих часів про різні «замком по морде» і таким іншим... Деякий час ми мандруємо просто без мети у напрямку центру міста, бо десь там та славетна Руська вулиця з її «Про-

пан-отця декана Епіфанія Роздольського, під опікою цих самих міських урядів. Ми тут сприяливалися з багатьома цікавими людьми, а між тим з Маковецькими, Фурами, д-ром Кивелюком, о. Галієм та іншими.

світою», «Центросоюзом» та іншими «Калинами», які очевидно тепер не існують більше, але все таки там є той наш центр, до якого тягнеться наше серце.

Ще досить рано, всього лиш третя година, ми ніколи не сподівалися так швидко сюди дістатися, але ця п'ятниця і вісімнадцяте число рішуче нам сприяє. Ось, наприклад, друга несподіванка: ми натрапляємо на молодого героя, якого Олена звідки-лясь знає; виявляється, що не лише знає, але що він також «наш» і що негайно вирішить нашу проблему. Ще якінебудь двадцять хвилин, і ми вже на головній квартирі нашої ОУН, що на вулиці Академічній під числом вісім. О, яка розкіш! Які бурхливі вітання. Багато здивування, бо і Ольжич уже тут, він нас перегнав і дивується, де це ми так довго барилися, на що Олена резолютним тоном заявляє, що ніяких машин ми не мали і так непотрібно, як прокляті, гнали.

А скільки різних знайомих, з різних часів і кінців. І Іван Рогач з Закарпаття, і Орест Чемеринський з Берліну, і Михайло Михалевич з Праги, і багато, багато інших, від яких аж роїться у трьох великих кімнатах домівки, де за советів містився ТАСС.

На відпочинок нема часу. Одразу після їдальні, де ми спожили чималу дозу советських крабів і якусь горохову юшку, ми відправилися на великі сходи видатних культурних діячів міста Львова, де мають бути обговорені якісь важливі, актуальні наші клопоти і проблеми. Ми, розуміється, там дуже бажані. Біля сьомої години ми вже забули про нашу недавно безжурну мандрівку і сидимо поважно у залі Спілки українських письменників на вулиці Підвалля 3, де за польських часів містився славетний україножер «Куур'ер Львовскі», слухаємо розважання таких громадян, як колишній редактор колишнього «Діла» Іван Німчук, теперішній редактор теперішніх «Львівських вістей» Осип Боднарівич, голова спілки письменників Микола Голубець, речник св. Юра о. Костельник і багато інших, нам покищо не знаних громадян. Тема обговорення — наша евентуальна експансія на схід, при чому наші львівські колеги, що вже перебували під советським режимом, а деякі з них, як от редактор Іван Німчук, встигли навіть побувати у відомій московській Луб'янці, правлять нам за міродайних і незаперечних експертів цієї справи. Щоб іти на схід, треба знати тамтешні, передовсім психологічні умови. Треба пам'ятати, що там діяла протягом століть певна політика завойовника, яка залишила по собі як не глибокий, то в кожному разі виразний і досить тривкий слід. Довголітнє відокремлення від Європи почало формувати там окремий тип людини, а довготривалі і чисельні експерименти революції з її екстермінацією великої частини людей позитивного наставлення залишили по собі велику, не зовсім духово окреслену масу, ідеалом якої є в першу чергу боротьба за життя — життя взагалі,

без огляду на ідеї, ідеології і режими. Можна допускати, що тамтешня людина втомлена певною муштрою і духово пригнічена довготривалою матеріальною нуждою, а тому вона внутрішньо озлоблена на всіх, що мають більше, а це в свою чергу плакає в ній почуття меншевартости, яке вона намагається заперечити демонстративним протестом. Позбавлення приватної власности і ініціативи підірвало в людині потребу самостійної ініціативи взагалі, особливо у більших розмірах, зводячи все до інтересів дрібного, щоденного побуту в боротьбі за хліб, за речі, за мешкання, за місце в черзі.

Чи є там виразна національна свідомість? Є, але не цілком тожню з нашими поняттями цього явища і не в найширших масах, особливо міського населення. Відоме «всьо равно» ще дуже домінує, а певна невразливість на національну нерівність досить виразна.

А як з релігійним духом? У масах він живий і діючий. Як стихійний протест проти індивідуальної несвободи, як шукання протекції і оборони у небесної сили проти гніту сил земних і як природний гін до релігійного вияву людини взагалі.

У загальному картина не зовсім рожева, але не безнадійна. Український народ протягом віків поневолення на всіх своїх територіях виробив у собі певну відпорність на кожний гніт. У своєму корені цей народ живий і здоровий, але болюче і гостре питання, як собі допомогти, як знайти доступ до вразливих і замкнених місць душі нашої людини, як і чим лікувати рани, — ось фундаментальне питання, що вимагає конкретної відповіді, яку нелегко знайти. Багато порад і пропозицій. Не йти туди масово, не виявляти своїх намірів демонстративно, не відрізяти себе від загального оточення. Національно нетерпимі хотіли б більшої акції для освідомлення мас, представники церкви воліли б швидку відбудову релігійного життя, а я особисто як колись, так і тепер волів би вирішувати ці справи не конче формально, апріорно і урядово, а більше по-людськи, без наперед визначених правил поведінки. Нести туди не так «свідомість», як «добре серце», яке породить і свідомість, бо природа нашої людини не зносить штивности і формалізму. Політичні, господарські, культурні і релігійні проблеми вирішувати не заздалегідь, і не тут, і не теоретично, а там і практично, виходячи з конкретних умов і потреб. Треба наперед виходити від самого себе, бути всебічно освідомленим і зрозумілим самому в собі, діяти з почуттям такту і любови. І це дасть наслідки.

Наша дискусія триває досить довго, і цікаво, чи зможе дати вона якісь позитивні наслідки.

Пізно ввечері нас з Оленою приділяють на мешкання. Десь досить далеко, на якійсь Яцїй горі, на крутій вулиці гетьмана Тарнавського під числом 65, у невеликому новому будинку, у

мешканні з трьох кімнат і кухні, що належало колись якомусь польському офіцерові, а за часів «старшого брата» майорові НКВД пограничної сторожі. Хто і як роздобув це мешкання, ми, розуміється, не цікавилися, очевидно, це були «наші хлопці», що такими справами займалися, але мешкання, треба визнати, добре, гаразд обставлене, і застали ми там уже цілий гуртожиток, що складався з Ольжича, Рогача, Михалевича, Коваля і Русова. До цього додали ще й нас, а згодом і Штуля.

З огляду на те, що тут недавно перед нами жив майор НКВД з своєю жінкою і сином, як також на те, що цій родині, видно, пощастило вирватися лише з тілом і душою, ми застали ціле мешкання в ідеально советському стилі і дусі, а тим самим мали можливість зустрітися ще з однією ділянкою советської культури. На стінах, розуміється, чинно і важно висіли всі святі — Маркс, Сталін і Ленін, плюс Олександр Пушкін і кілька родинних фотографій. На етажерці, що правила за бібліотеку, ті самі святі, у дуже новеньких, не торкнутих оправах і кілька книжок модних советських авторів, як Шолохов, Леонов і Еренбург. У трьох великих повних шафах і одній советського походження величезній скрині повно всілякого майна — уніформ, одягів, жіночих і чоловічих, як також багато куснів матерії на одяги і взуття. Тут також ідеально зберіглися всі майорські документи, військові і цивільні ордени, всі родинні фотографії, все листування і навіть два нерозрізані листи від батька, селянина з Сибіру, в яких він плачевно благав вислати йому сала, бо «сказивают что там у западной всево етава дастаточно»...

Що особливо кидалося при цьому у вічі — це різюча різниця між речами східнього і західнього походження. Недоробленість, незграбність, брак форми і стилю у східніх і добротність, охайність і елегантність у західніх.

У цьому своєрідному оточенні і почався наш побут у Львові, при чому ми старанно зберігали весь його стиль, за винятком «відставки» за етажерку «Сталіна рідного», якого вигляд дуже вже ображав наше відчуття естетики. І не лише побут. Ми були з головою в роботі, переважно у місті, переважно на Академічній, переважно сходини і засідання. Було справді чимало хвилюючого. Вже другого дня ми засідали у відділі колишнього советського консульату часів небіжки Польщі, де тепер мав свою головну квартиру Оршан-Чемеринський з своїм прес-штабом. Темою засідання було обговорення складу редакції для майбутньої газети в Києві, бо ми хотіли прийти туди, як тоді казали, готові, як також нам інколи здавалося, що там мало залишиться потрібних для цієї роботи людей. У моєму записнику зберіглися зворушливі нотатки складу такої редакції, що його запропонував Ольжич: головний редактор — О. Ольжич, його заступник — У. Самчук (передовиці, репортажі). Літературний редактор — О.

Теліга (рецензії, жіночі справи). Театральний редактор — Демо-Довгопільський. Редактор мистецтва — М. Михалевич. Літературний фейлетон — Которович. Спорт, фізичне виховання, молодь — Е. Лазор. Редакційний секретар — Сірко. Фото, фільм, радіо — О. Коваль. Адміністратор — Будзан. Головний коректор — Фростель Тамара. Технічний редактор — Сливка. Господар — О. Бойдуник. Львівська редакція — О. Штуль, Б. Нижанківський і Сахман. Як бачимо, не були у нас представлені політика і господарство, що мало доповнитися пізніше, можливо, на місці, відповідно до умов і обставин.

Мали засідання і з приводу радіо-висилання, і з приводу пропаганди. У інших місцях обговорювали справи адміністрації, поліції, ще в інших справи індустрії, фінансів. І десь там далі — справи військові.

Одним словом, ми готувалися. Тим більше, що в цей час верхівка бандерівців за їх 30 червня була майже виарештована, ще тим більше, що вони цікавилися переважно справами війська, пропаганди, поліції як основних елементів влади, на культурну роботу дивилися крізь пальці і, здається, не мали навіть для цього відповідних кадрів.

Але це не значило, що вони також «не готувалися» і не збиралися «на схід». Можливо, навіть більше, ніж ми. Їх домівка у будові «Дністра» на Руській вулиці роєм-роїлася від молоді, яку спішно окремими групами виряджали у різні східні області. Спостерігати, що ми не разом, було подвійно шкода. Їм так бракувало саме нас, а нам їх. Ми так чудово взаємно себе доповнювали б, але... Гай-гай! Шкода й мови.

Львів у цей бентежний час був мішаниною колишньої Польщі, недавньої советчини, нашої революції і німецької окупації. На будовах красувалися наші тризуби і прапори, але крамниці все ще говорили мовою «главхарчпромів» на горі і мовою Міцкевіча внизу. Зате виходили українські газети, говорило українське радіо, діяв український театр, появилися темно-сині уніформи поліцаїв у мазепинках з тризубами... І, розуміється, багато сірих уніформ району і багато їх машин.

А взагалі Львів був для мене як письменника хрищенням батьком. Я познайомився з ним ще на зорі моєї юности, але це було здалека. Зблизька побачив його вперше 1926 року, коли мені було двадцять один рік. Військова поборова комісія послала мене сюди на лікарську екзамінацію, яка дала мені категорію А і зарядила до війська. Це було під осінь. Я був типовим волинським селюком і провінціалом. Велике місто з трамваями і високими будовами було для мене мрією. Львів же, у якому виходив «Громадський голос», «Діло», «Новий час», де була «Просвіта», «Наукове Товариство ім. Шевченка» і «Дністер», був для мене Меккою. І от одного сірого передосіннього ранку, невиспаний і зім'ятий, з

клуночком харчів, що його налагодила мені мати, я вийшов десь ще на Підзамчу з потягу і помандрував пішки безконечними вулицями і вуличками, старанно оглядаючи їх з низу до верху, як якесь чудо. Я прямував до центру міста, де була наша чудова, дорога «Просвіта», яку я знав, любив і шанував, бо вона несла в наше село справді просвіту; пригадував її голову, великого будителя простого народу, незабутнього Михайла Галущинського, який приїжджав до нашого закинутого маленького Крем'янця і там цілими годинами, терпляче, спокійно і переконливо оповідав нам про те, як треба нести просвіту у село, під селянську стріху, до душі і розуму нашої людини. Тепер я хотів бачити зблизька «Просвіту», її центр, її душу. Я хотів би бачити і її голову Михайла Галущинського, але на таке ще не мав відваги. Я лише, дійшовши до ринку і побачивши ту стару, з якимись бароковими чи ренесансовими оздобами будову на розі Ринку і Руської вулиці, довго стояв перед нею, дивився на неї і не міг надивитися. Потім відважився зайти до її середини, вийшов вузькими старовинними сходами до першого поверху, де мене зустрів якийсь молодий добродій і запитав, чого я тут шукаю. Я сказав, що приїхав з Волині, що хочу лише бачити, як виглядає наша «Просвіта». Молодий добродій на це посміхнувся і повів мене по різних поверхах і кімнатах, старанно мені все показав і навіть дав мені кілька брошурок про «Просвіту», які я шанобливо і довго зберігав у моїй маленькій книгозбірні.

Потім я пішов на лікарську комісію, не пам'ятаю вже на якій це було вулиці, пробув там пару годин, де мене уважно оглянули, особливо моє вухо, яке було головною причиною цієї моєї поїздки, і коли дістав те моє «А», я був одночасно і радий і засмучений. Радий, що моє здоров'я було добре, і засмучений, що мені все таки не доведеться уникнути війська, якого я так хотів уникнути. Але це не довго мене турбувало. Я був у Львові. До вечірнього потягу ще багато часу, а тому я знову пішов вулицями у напрямку центру. На цей раз я хотів бачити зблизька вулицю Руську, яку знайшов, пройшов нею здовж, побачив будинок «Дністра», дійшов до вулиці Підвалля, а потім через невеликий сквер дійшов до вулиці Чарнецького і побачив великий триповерховий жовтий будинок Наукового Товариства. При тому я весь час не забував, що по цих самих вулицях ходили Іван Франко, Михайло Грушевський і всі ті, що були з ними. Для мене дорогі були не тільки вони самі, але й той порох вулиці, якого торкалися підосви їх взуття. Я довго дивився на жовту будову, не мав відваги зайти до її середини, а після того захотів піти і вклонитися могилі Івана Франка. Але як туди дійти? Місто було для мене, як джунглі, у наших лісах я легше знаходив дорогу, ніж тут, будинки заставляли будинки і заступали обрій і дорогу. Я знав, що це десь там далі, на Личаківському цвинта-

рі, а тому почав на всі боки без перерви питатися, де це може бути. Мене направляли просто, праворуч, ліворуч, але це лишень запаморочувало. По певному часі я таки виборхався на саму Личаківську — широку, просту з різноманітними будовами вулицю, по якій сюди й туди бадьоро бігали червоні трамваї, яких я, з огляду на мої дуже скромні фінанси, не відважувався використати. Але я мав справді молоді, міцні, вправні ноги, і вони надолужували інші мої неспроможності. До того так я міг більше бачити. Можливо ви, як звичайний мешканець великого міста, запитаете мене, що на такій вулиці можна бачити. Наївні. Кожна будова, кожний камінь хідника, кожна людина гідна уваги. Я був спраглий на нові враження, мене батожив і гнав демон невгасимої цікавості.

І хоча це не було легко, я все таки свого добився. Ось він той Личаків, обнесений муром, зелений, з легкою позолотою осени, з чистими алеями і безліччю пам'ятників, що під ними покояться залишки тих, які колись, як і я тепер, жили, горіли цікавістю і творили життя. Я любив цвинтарі. Вони наводили мене на глибокі ліричні розважання. Пізніше я бачив їх багато, дуже пишних і дуже багатих у Празі, Берліні, Парижі, Римі, але цей львівський цвинтар залишив у мене, можливо, найтриваліше враження, бо тут покоїлися дорогі мені люди. Тут покоївся Іван Франко. Сторож показав мені його звичайну широку кам'яну плиту і сам пішов, а я довго, довго стояв, знявши шапку, біля неї, пригадуючи апокаліптичне «лупайте ту скалу», і мені здавалося, що це хтось підказує ці слова безпосередньо мені і разом з тим запевняє: не бійся, хлопче! Йди у широкий світ! Шукай і знайдеш, стукайся — і тобі відчинять! Може, це був голос Христа, а може Івана Франка. До речі, тут було дуже тихо, гарно, безлюдно, і я мав змогу бути сам на цьому камені у молитві, у екстазі, у вічному.

Пізно цього ж самого вечора, набравшись до вінця вражень і до краю втомлений, я покидав з головного двірця Львів.

Але вже в березні наступного року я знов сюди, хоч на хвилину, вернувся. І знов таки у зв'язку з мою військовою службою, бо інакше, на таку розкіш у мене не вистачило б грошових засобів. Я мав спрямування до свого гарнізону в Тарнові і по дорозі сплянував свій час так, що міг побути цілий погожий передвесняний день у Львові. Але на цей раз я не був така вже абсолютна первинність. Я мав уже певний досвід. Я вже вийшов просто на головному двірці, що завжди здавався мені дуже пишним, і просто по-королівськи проїхався розкішно львівським трамваем геть до самого центру, це раз пішов на Ринок, щоб глянути на свою улюблену «Просвіту», при тому на цей раз я відвідав також редакцію достойного патріярха наших газет «Діла», що його наші шановні львов'яни звикли вимовляти «Діло́». Ця газета, цей фор-

мальний офіціоз партії УНДО, а фактичний офіціоз усього західного українства своїм виглядом, формою, змістом і духом дуже пасував до будови, у якій він кожного дня, крім неділь, появлявся і розходився по всій землі цього простору. Я не мав щастя побувати в самій редакції, на таке б я, розуміється, не відважився, але все, що можна було оглянути ззовні, оглянув ґрунтовно і старанно. А потім я захотів ще більше і пішов шукати легендарний Академічний дім, гніздо і розсадник бунтівничих, «непожондних русінув». Бо, здається, звідсіля велися всі атаки на життя і здоров'я Речі-Посполитої і тут невтомна поліція Львова пожинала найбільше своїх лаврів, як також звідсіля поповнялися постійно кадри таких зворушливих установ, як Бригідки, Баторого і різні Свенти Кшижі. Бо й я сам належав до цієї трохи бунтівничої породи і, опинившись на вулицях Львова, не міг утриматися, щоб не піти і не віддати шани цьому центрові моєї «дзічи гайдамацької» . . .

Я знайшов цей дім і не тільки знайшов, але й побував у його харчівні, на якійсь, не пам'ятаю — якій, вулиці, де не тільки посмакував смачним обідом, але й познайомився з дуже подібним до мене селюком, що виявився пізніше справжнім студентом якоїсь високої школи, до якої я мав безоглядний респект і пошану. Дуже шкодую, що мені не вдалося запам'ятати прізвище цього мого першого львівського приятеля і дуже гарної людини, яка пізніше, можливо, стала, чого доброго, директором «Маслосоюзу», фабрики туток «Калина» або навіть послом до польського союму. У кожному разі це було для мене дуже цінне знайомство, бо воно допомогло мені пізнати значно ближче і інтимніше Львів і заглянути в такі його закутки, куди б я сам напевно не знайшов дороги. А при цій нагоді я побачив, пізнав і відчув те місце, де жив, горів і згорів наш Франко. Я мав щастя бачити цей будинок не лише ззовні, але побувати у самому його святому-святих, звідки вийшов «Мойсей», «Зів'яле листя» і хто знає ще скільки тих завжди солідних, монументальних томів. Я міг торкнутися своїми долонями зеленого стола, на якому зупинявся завжди втомлений зір Франка при його праці, бачити каламар, що з нього черпав він своє чорнило, і великий ріг тура, що оздоблював це місце.

Наситившись ще раз Львовом, я покинув його пізнього вечора, виїхавши до Тарнова, звідки вертаюся аж тепер.

Пізніше я не міг бувати у Львові тілом, але завжди бував там духом. Бо це ж у Львові, на відомій вулиці Чарнецького 26, регулярно кожного місяця появлявся наш грізний «Вісник» з своїм апокаліптичним знаком пантери і тут автократично царствував, ніби дуче у палаці Венеція, наш дуче Д. Д., тобто Д. Донцов, з яким я мав чимало спільного, бо він почав друкувати і надрукував чимало моїх новель і з ним ми пізніше, вже за атомової доби, досить банально, можна сказати, — за гусака, на віки віків

безнадійно посварилися. Але це вже інша тема. Того героїчного часу, за дядька Пілсудського і Ридзя-Сміглого, «Вісник» був для мене ареною, де я виступав поруч таких змагунів нашої волюнтаристичної літературної еліти, як Маланюк, Липа, Мосендз, Ольжич, Теліга, Кравців, Клен, які творили також знану «квадригу», що була фокусом цього грона. Склад її постійно мінявся з огляду на певні закони, властиві таким ідеологічним формаціям.

І не лише «Вісник» був моїм Львовом. Одного разу, ще 1931 року, у Празі я одержав листа, підписаного новим для мене прізвищем — Петром Ісаєвим, який запрошував мене до співробітництва у новому журналі, що мав би зватися «Дзвони» і був би органом літератури й науки клерикально-католицького сектора нашого громадянства.

Я не був ані католиком, ані клерикалом, але це запрошення прийняв, бо редакція погодилася друкувати продовженнями (і робити з того окремі відбитки) мій роман-хроніку, який я назвав «Волинь», що була тоді центральною точкою моєї літературної амбіції. Мені хотілося внести в нашу побутову літературу трохи філософської і проблемної тенденції, дати повніший і точніший образ нашого села, аніж це робилося до цього часу. В загальному книга була запланована у трьох окремих частинах. Перша мала назву «Куди тече та річка». У ті часи видати більшу книгу мистецької літератури, та ще автора-початківця, не було легкою справою, а моя праця була розрахована аж на три книги — явище у той час майже унікальне, а до видання ледве чи можливе. Але «Дзвони» відважилися на таке і почали довірливо друкувати. Це тягнулося. Не місяці й не рік, а роки, і, нарешті, десь біля 1934 року (з датою 1932), з безлічно неймовірних помилок, твір вийшов окремим виданням тиражем на 1 000 примірників.

Видаючи цю річ, я нічого від неї не сподівався, я знав її творчі недоліки, буденність теми, недосконалість видання, але раптом, зовсім справді для мене несподівано, ця книга прорвала не тільки всі ті льоди, які скупчилися довкруги моєї роботи, але й стала своєрідною сенсацією того часу. Вся наша преса, без винятку, ентузіастично зустріла це скромне видання, появилися рецензії Араміса у «Новій Зорі», Ісаєва у «Дзвонах», Гнатишака у «Меті», Рудницького у «Ділі», Боднарівича у «Назустріч», Кравцева у «Обрях», Маланюка у «Віснику» і багатьох інших. Виник більший попит на книгу, і видавництво було змушене перевидати її, піднявши тираж до трьох тисяч, що в ті часи було явищем нечуванним, коли йшлося про книгу такого розміру. У скорому часі появилася переклад польською мовою, що його зладив Тадеуш Голлендер, а видало відоме варшавське видавництво «Руй». Вся польська преса зустріла цю книгу не з меншим ентузіазмом, як і наша. У «Газеті Літерацькій» появилася чудовий репортаж з приводу цього — «Право на Волинь» відомого в Польщі репортажи-

ста Ксаверія Прушинського, і навіть славетний, як тоді казали, україножер «Кур'єр Львовські» не відстав від загального тону, вмістивши про книгу дуже прихильну велику рецензію... А наше Товариство письменників і журналістів ім. І. Франка, головою якого був Роман Купчинський, уділило мені першу нагороду за найкращий літературний твір, яка становила тоді 600 злотих.

Це й спричинилося до мого довголітнього співробітництва не лише в «Дзвонах», але і з нашим католицьким середовищем взагалі, де я знайшов чимало приятелів і прихильників, включаючи сюди і самого великого князя нашої церкви, незабутнього митрополита Андрія.

Згодом появились й інші частини (друга і третя) «Волині». У видавництві Тиктора появилася «Марія», а видавництво «Діло» видало збірку моїх оповідань і новель «Віднайдений рай».*)

Поза «моїми» видавництвами, я цікавився також видавничим рухом Львова взагалі. Особливою пошаною користувалося в мене видавництво «Червона Калина» з її літописно-історичним журналом цієї ж назви, довголітнім редактором якого був відомий письменник і популярний львов'янин Василь Софронів-Левицький, автор кількох книг оповідань («Грішник», «Липнева отрута») і перекладач Бальзака, Меріме, Мопасана й інших авторів світової літератури. Журнал, що творить невечерню криницю матеріалів для майбутнього історика, особливо про часи нашої вільної епопеї 1917-18 років.

А взагалі Львів був для мене тією батьківщиною духа, де виростала нова, модерна, здорова, демократична Україна західного типу, систему відродження якої я волів би поширити на решту української території. Такі інституції виховання і розбудови, як «Просвіта», «Сільський господар», кредитова спілка «Дністер», «Маслосоюз» і «Центросоюз», були, на мою думку, найдоцільнішими, бо органічними, еволюційними засобами всенародного культурного, господарського й політичного розвитку, і я ніколи не поділяв штабаських зневажливих поглядів деяких наших зарозумілих, особливо літературних, земляків, які намагалися зробити з «просвітянства» синонім пласкості і простацтва, свідомо переплутуючи виразні поняття двох різних культурних функцій — функції інтелектуальної творчості талантів і роботи в широких і найширших верствах народної маси, яка, на мою думку, стояла на висоті своїх завдань, була багато краще продумана і побудована, як різного цього роду інституції комуністичної, націонал-соціалістичної і фашистської систем. Бо це не були бездушні, каззонні, бюрократичні уряди з різними бундючними, блящаними фразами і гаслами, а живі, самобутні, народні лабораторії і верстати праці, які протягом короткого часу, проти волі і

*) Такі мої романи, як «Кулак», «Гори говорять», вийшли в Чернівцях, у видавництві «Самостійна думка» за редакцією Сильвестра Никоровича.

великого несприяння державних чинників безземельну і занедбану країну піднесли на рівень імпонуючого розвитку народної культури і господарства. Яка шкода, що цей такий надійний процес розбудови не мав доступу до східніх земель України і був так нагло, жорстоко і варварськи обірваний бездушною, окупаційною системою комунізму.

Але ось я знову на вулицях Львова і на цей раз у зовсім іншій ролі, ніж тоді. Тепер це для мене не захід, а схід і вже не моя остаточна мета, а етап до мети. Ми тут у ролі підземної армії, яка стягає свої сили і резерви, щоб бути готовим для боротьби з завойовниками. Нас тут повно. Нами пронизаний весь простір, і ми готові на великі жертви.

На вулиці Тарнавського невелика, але важлива клітина цієї сили. На вулиці Академічній — одна з наших баз. Я живу з моїми друзями. Ми знову разом з давнім другом, колегою і братом (бо одного разу ми «побраталися») Олегом Ольжичем, з яким провели багато днів у Празі, на Закарпатті і ось тут. Пригадуються наші безконечні розмови у студентському домі на Альбертові, наші довгі мандрівки по парках, по околицях Праги, наша робота і наше спільне мешкання на вулиці Вузькій у Хусті, коли ми щоранку, встаючи і мипочись, співали наш улюблений дует про вдову, він баритоном, я тенором, або вели наради сливе з кожного приводу і кожного рішення. Ми не завжди мали тожні погляди на речі, але ніколи не діяли розбіжно, і я дуже хотів би, щоб ми всі у нашій суспільній роботі могли виробити подібний тон мови і поведінки, як це нам з ним завжди вдавалося... Пригадую його м'яку манеру говорити, його делікатні і завжди дуже щирі аргументи, а коли доходило до гостріших тонів, він підходив, брав мене за лікоть і казав: — Нічого, Уласе! Ми ще це передумаєм! Я мав до нього великий респект, як також відчував подібний його респект до мене. Ніколи ані натяку на фамільярність, грубість або нещирість. Думаю, що ці його особливості вдачі допомогли йому стати дуже помітним політиком нашого часу, і коли б не нагла смерть мученика, він продовжив би свою кар'єру багато далі.

Також весь мій час проходив у товаристві Олени. Але це вже зовсім інша, вибухова, нестримна вдача. Вона вміла бути винятково жіночою, майже наївною, дуже ніжною, але разом... Це був кремій, що викресував іскри. Пригадую її вічні турботи за свою зовнішність. Вона хотіла бути завжди у формі і завжди блищати. Вона гостро реагувала, коли хтось робив їй з цього приводу негативні зауваження. І дбала не лише за себе, але й за інших біля себе. Вона пробирала мене за недбалість моєї краватки-метелика, з якою я справді не міг дати собі повної ради, і була мені дуже приємною помічною силою. — Ви мусите виглядати! На вас дивляться! Дивіться, як виглядають ваші чоботи! —

Снідали ми щось дома, щось, що приносили з собою з міста і що нелегко було в цей час роздобути. Одного разу це була, пам'ятаю, советська сушена риба, яку ми звали «вобла», що нагадувала тараню, якої ми роздобули цілу купу, бо львов'яни, видно, не мали до неї великого зацікавлення... Обідали звичайно в організаційній їдальні, але дуже скромно, завжди малувато, після чого, як тільки мали час, шукали щастя по каварнях і ресторанах і інколи щось десь знаходили.

Удерним нашим завданням були зустрічі й розмови, так зване шукання спільної мови або «приласкування», як сміялась Олена, з людьми, що зісталися після советів, яких у Львові було чимало і які переважно були заангажовані нашими контрагентами, але найударнішою справою була справа нашого виступу на терені Спілки українських письменників, що нам не ладилося, бо нам сказали, що над спілкою так само, як і скрізь, дуже виразно помічався контроль наших політичних противників, які мали претенсії особливо до Олени, бо вона свого часу належала до них, а після під впливом Ольжича їх залишила, що на ті часи вважалося не більш і не менш, як «зрада»...

Заходи Ольжича у цьому напрямі виразно гамувалися невідомими нам чинниками, а коли ми з Оленою пішли з особистою візитом до голови спілки Миколи Голубця, нас там дуже холодно зустріли. Нашу пропозицію виступу прийняли ухильно, байдуже, Голубець весь час говорив лише зі мною, до Олени сидів бок і ні разу до неї не заговорив, що її виразно шокувало, і вона ледве стримувалася, щоб не вибухнути на місці, а коли ми вийшли, вона не могла спокійно говорити. Я цитував її ж слова:

Чекає все: і розпач і образа,
А рідний край нам буде чужиною.

— Але це нечуване! Де він виховувався?

— Так. Нечуване. Але це дійсність. І до неї мусимо бути приготовані. Може бути ще гірше. Може вам одного разу заборонять взагалі писати, як це не раз практикується у нашому просторі.

Однак це пояснення Олені не багато казало.

Але гіркоту цієї візити нам винагородила інша візита, на цей раз на горі св. Юра у великого митрополита Шептицького. Ми збиралися вже давно зробити таку візиту, але одного недільного ранку, 20 липня, ми взяли візника і поїхали. Митрополит граф Андрей Шептицький на своєму свято-юрському троні зустрів і привітав нас справді по-княжому. Здавалося, що його вік, його становище не давали йому багато часу віддаватися таким справам, як література, але він був гаразд поінформований про нас, пригадав, що читав мою «Волинь», пригадав Оленіного батька, питав, де він тепер, що робить, і сказав, що такі люди

будуть потрібні тепер тут, питає, де ми зупинилися, що робимо і що думаємо робити далі. Як на свій високий вік, як на всі труднощі, ним пережиті, особливо за останні роки, не зважаючи на спаралізовану руку, він витягає дуже добре, мав чистий звучний голос, добру пам'ять і ясну, просту, логічну мову.

Ми сердечно попрощалися з цією великою людиною, а вийшовши з палати, не могли наговоритися про ці відвідини. На тлі нашого хворого клімату війни, на тлі подразнених амбіцій це був шматок нормального, щирого і здорового життя, що освіжив наше почуття і підкріпив нас вірою.

Цього ж дня по обіді, о 6 годині 15 хв., я мав ще одну приємність — поговорити чверть години до наших земляків на сході по радіо. Мені було приємно говорити з цього місця ще й тому, що свого часу нас старанно не допускали до цієї трибуни. Тільки раз на тиждень, і не зі Львова, а з Варшави, польське радіо подавало якусь лімонадно-безбарвну годину нашою мовою. Мені ж, витнанцеві, не можна було про щось подібне навіть мріяти. Ані за Речі-Посполитої, ані за «братського визволення». Не пригадую точно складу редакції українських радіопересилань, але головним редактором їх, здається, був журналіст Ярослав Шавяк, а диктором Zenon Тарнавський. Пізніше я мав ще нагоду говорити з цього місця, як також промовляла й Олена.

Винятково скандальну і дуже своєрідну комедію пережили ми з Оленою три дні пізніше, у середу 23 липня, коли у домівці Спільки українських письменників все таки відбулася, як говорилося в повідомленні, «зустріч з культурно-мистецькими силами Львова українських письменників: Олени Теліги, Уласа Самчука, Олега Штуля»... «Тема зустрічі: „Українська духовність на переломі?». Повідомлення підписав М. Голубець як голова і Я. Цурковський як секретар. Це було видовище гідне богів. У моєму нотатнику лише зазначено: «Скандальний виступ у Т-ві письменників і журналістів». Але в пам'яті до цього часу ввижається не дуже велика зала, по вінця заповнена обличчями, переважно дуже молодими, переважно одного віку, які з першого погляду зраджували, що вони ані з «культурою», ані тим більше з «мистецтвом» не мають нічого спільного, а належать, очевидно, до якихось ударних боївок однієї частини з наших ОУН. Лише у передніх рядах сиділо кілька десятків більше чи менше знаних осіб мистецького світу Львова.

З виразу тих облич і глухої мовчанки, що панувала у залі, можна було вичути наперед загальний настрій. Він був льодово-холодний і в'язнично-непривітний. Головував над усім цим трагікомічним видовищем добрячий, маленький, сливе безрадний, знаний на львівському ґрунті поет Василь Пачовський, невиразна постать якого майже розчинялась і зникала на тлі цієї жорстоко-настовбурченої арени.

Не пам'ятаю чому, але виступали тут лише ми з Оленою, без Штуля. Наші реферати не мали в собі нічого провокуючого, нічого з безпосередньої політики, нічого, щоб у якийсь спосіб заторкало наші невідрадли міжпартійні відносини. Це була моя улюблена тема, яку я так часто у різних місцях повторював; вона викликала завжди цікаву дискусію і давала мені багато сатисфакції. Мовилося про те, що вже настав час, коли ми в цілій нашій духовості, нашій ментальності і щоденній життєвій практиці повинні переходити від чисто емоційних, сантиментальних, романтичних і теоретичних способів діяння і загальної поведінки до більш уточнених, реальних і конкретних норм життя, особливо тепер, коли перед нами стоять нові складні, реальні і конкретні завдання, викликані останніми подіями на нашому континенті.

Олена мала, як звичайно, більш романтичну й емоційну тему, щось, здається, про героїчний тип у нашій літературі чи щось подібне. У загальному це була, як не академічна, то в кожному разі абсолютно неутральна філософська мова, але не так сприйняла її наша публіка. Зрештою, здавалося, нашої мови ніхто й не слухав, бо у тому застиглому просторі від самого початку панувала та сама льодова атмосфера, яка, здавалося, лише напружувалася, щоб вибухнути і зірвати нас у повітря. І дійсно, як тільки ми скінчили, в ту саму мить ліс рук піднісся «за словом», так що бідний Пачовський зовсім розгубився, не знаючи, кому першому таке слово уділяти. А як тільки слово було уділене, його власник з місця почав крити нас найдивовижнішими аргументами, ні словом не торкаючися самої теми. Що ми не компетентні про такі справи говорити, що ми десь там вешталися поза кордонами, що ми сиділи по каварнях, що ми нічого про наш край не знаємо, а вони тут жорстоко страждали, протягом цілого часу не проспали спокійно ні одної ночі, їх без перерви тягнули на допити, масу їх виарештували і вивезли, а інших отам по тюрмах вистріляли. І що це є властиво тема нашого дня, а не якась там «духовість», якісь «героїчні типи» й інші небесні мадриґали. Після цього брали слово без перерви, і всі без винятку повторювали той самий рефрен про вивози, безсонні ночі, страждання. А ми «там» сиділи по каварнях і нічого не знаємо, що тут діялося. І ніхто так і не згадав властивої теми і не сказав нічого на нашу користь.

Дивлячись на це і слухаючи, я лише дивувався. Я ані трішки на них не сердився, лише в душі мені було справді їх шкода, чого властиво вони й домагалися від нас: жалю! Щоб їх пожаліти. Поплакати з ними. Мені справді хотілося їх і пожаліти, і навіть плакати, але не над їх горем, а над їх духовою безрадністю, над їх браком гідності і їх глибинним почуттям меншвартості, яку вони так безпосередньо, щиро і наївно, як типова

юрба, висловлювали і виливали у безсилий гнів проти всього, що сильніше від них. Тим більше, що багато з них, особливо тих «представників культури і мистецтва», зовсім не належали до гнаних і переслідуваних минулого режиму, а були або його репрезентантами, які самі гнали і переслідували, або його вірними слугами, які користувалися благами режиму і, відчуваючи свою вину, хотіли відвернути від себе увагу засобами «лови злочинця», охоче використовуючи наміри наших партійних противників, завданням яких було зірвати наші сходини, а нас самих здискредитувати в очах суспільства.

Розуміючи цю музику, я в заключному слові, винятково спокійно і зовсім байдуже, висловив лише кілька речень, що мені всі їх жалі і болі зовсім знайомі, бо я й сам зажив чотирнадцять років вигнання, і що вони мусять знати мене не лише як того, що висиджував по каварнях, але й того, що за ці роки щось із собою приніс, але тепер не час скаржитися один одному і плакати, а час думати і діяти. А що я тут висловив кілька своїх думок, це не значить, що я силую когось з ними погоджуватися, і з такого приводу не слід аж так впадати в гістерію. Багато з тут присутніх, можливо, думає, що ми прийшли сюди їх судити або їх повчати, але ми на прийшли сюди лише як судді й учителі, а також як підсудні й учні, бо горе їх є однаково горем нашим, і завинили в цьому ми всі, як не тепер, то в минулому, як не особисто, то наші предки, і тут ніякі обвинувачення не поможуть, а допоможе добра воля і розум, як ці наші хиби napravити. Прийшли ми сюди не когось повчати, але і навчитися самим, бо ми хочемо не лише висловити свою думку, але й почути думку інших, а мене лише при цьому глибоко хвилює і бентежить те, що наша аудиторія вибрала саме таку форму реакції, по-моєму застрашаюче некультурну і не достойну людської гідності, яка ображає не лише нас, які нічого поганого не зробили, але й їх, бо одного разу вони ці речі передумають і їм буде соромно за самих себе. Мене дивує, що вони не знайшли в наших словах нічого позитивного і що між ними не знайшлося ні одної людини з відмінними думками і поглядами на ці важливі проблеми нашої духовости.

Зовсім відмінно реагувала на це явище Олена. Вона так само, як і я, зігнувала ту галайстру, яка виповнювала глибину залі і була послана сюди лише робити обструкцію і зривати бурі оплесків на кожне проти нас висловлене слово, репрезентуючи собою «гнів народу», а всією силою свого темпераменту кинулася на тих «мучеників» режиму, тих, «понижених і ображених», які ніяк на таких не виглядали і, можливо, в душі жаліли, що їм це корито наживи так несподівано зникло. Ми тут почули стільки скарг, стільки плачу, стільки нарікань, а що мають сказати ті на сході, які прожили під тим режимом не два з половиною,

а двадцять п'ять років. Від них ми ніяких скарг не чули, а чули лише про боротьбу, опір, відпорність, мужність, як у тих, що кинули гостре гасло — «Геть від Москви!», не зважаючи ні на які режими, Сибіри. Скільки засланих, загнаних, знищених там і скільки тут? Де ті ваші Хвильові, Антоненки-Давидовичі, Влизьки, що ім'я їм легіон, яких розтерзав той режим...

— Ви тут не боролися, а плазували перед тим режимом! — гостро і рішуче кидала вона свої слова у той заанімілий простір, що після цієї нашої мови, здавалося, перестав дихати. Але це рішуче вплинуло. Заля якось справді, вже за моєї промови, соромливо втихла, а за промови Олени дубово зааніміла. А коли скінчилося, голова зборів Пачовський, дуже хвилюючись, зовсім зніяковіло почав передо мною вибачитися і передав мені збірку своїх віршів з підписом: «Єдиному справжньому європейцеві»... Підійшов вибачитися і Голубець, звалюючи все на «ту публіку» і на «нездалість голови зборів», забувши, що він був чи не першою скрипкою у тому дикому концерті. Підходили й інші, що не брали голосу в «дискусії», і також вибачалися. Одна якась пані сказала, що вона у Львові ще «чогось такого дикого» не бачила.

А пізніше, коли ми гуртом верталися на нашу вулицю Тарнавського, між нами виникла бурхлива дискусія, яка продовжувалася за північ. Ольжич, який, як звичайно, сидів десь у кінці залі і лише мовчазно приглядався до цілої комедії, почав аналізувати перебіг цього вечора, зазначивши, що ми не вибрали для такого виступу властивої теми. Треба було справді щось актуальніше і приступніше, щось, що їх одразу зацікавило б.

Олена, що була все ще під сильним враженням минулого, гостро відповіла, що тут справа не в темі, а в наставленні. Їх завданням було нас дискредитувати. Все це зрежисеровано. Завданням тієї юрби було робити обструкцію, а де були наші люди? Чому їх не було?

— Їх не повідомлено, — казав Ольжич.

— Власне! Не повідомлено. Але чому ми їх не повідомили?

— Бо це не наша справа, — казав Ольжич.

— А чия справа?

— Спілки.

— Але ті не чекали, поки повідомить їх спілка.

— Бо ми такі справи не вважаємо предметом вуличної демагогії, — казав Ольжич.

— А вони, бачте, вважають і скрізь перемагають. А ми? Ми сиділи собі по кутках, як засватані, набравши в рот води. Чому ви не взяли слова і не висловили їм своєї думки?

— А навіщо? — запитав я.

— Як навіщо? Щоб вони знали... Щоб бачили... Щоб ми не пасли задніх...

— Ви ж самі сказали, що їм на цьому не залежало, — казав я.

— Але вони цим перемагають, — казала Олена.

— Що перемагають? Кого перемагають? — питав я.

— Нас! Усіх!

— Вас? Вони вас перемогли? Маєте ви до них респект...

— Тут не респект...

— А що ж інше? Їх горло, м'язи, крик? Чи будете ви їх шанувати взагалі? Колись? По роках? Що вони вам таке вражачоче сказали? Що вони нещасна, сіра, примітивна юрба? Це вас задовольняє? Хотіли б ви бути ними?

— Але життя саме з таких складається, — боронилась Олена.

— Ще з гірших. Є ще Африка. Конго. Нова Гвінея. Джунгли. Чи вам це імponує? — провадив я своє. — І Олег правильно зробив, що ігнорував ту голоту, це не була платформа для дискусій. Вони ж, судячи по собі, були переконані, що ми прийдемо, почнемо їх роздяти та атакувати, та скаржитись, та плакати. І вже приготували буки, якими почнуть нас мастити. Я ж бачив таке ікс разів на селі між парубками. А тут раптом ми приходимо і починаємо говорити зовсім несподівані речі. Не про горобців, а про слонів, а вони ж прийшли зі зброєю на горобців. Але відступати годі, і вони вистріляли весь свій заряд на горобців. Чи вас це ранило? Я не погоджуюся з Олегом, що ми взяли не властиву тему. Саме якраз властиву. Яка не дала їм у руки зброї. А дала щось для їх порожньої голови. Скажете, не сприйняли? Сприйняли! Не бійтеся, сприйняли. І одного разу це виявиться, та вже й тепер виявилось. Ті вибачення, ті подяки окремих людей, та остаточна реакція. І це ще не кінець...

Ми довго говорили, довго сперечалися, але я не помилився про «остаточну реакцію». Остаточна реакція серед громадянства була рішуче на нашу користь, публіка була цим заскочена й збентежена, про це говорили по всьому Львову, а пару днів пізніше до мене прийшла делегація жінок і запросила мене на прийняття, яке організувала для мене та сама Спілка українських письменників у тому самому приміщенні, вже найближчої неділі.

Це прийняття справді відбулося і мало цілком подібний характер до попереднього нашого виступу, лише в протилежному напрямі. Коли там нас лише ганьбили, тут лише хвалили. Три кімнати були заставлені столами, на столах було повно їжі й пиття, а за столами повно публіки. І чого, чого тільки не було тут наговорено. Геніяльність, епохальність, унікальність. І без кінця, і без краю, і без міри. І знов таки без такту. Біля мене сиділа Олена, і хоч би хтось один сказав щось про неї. Пізніше вона мала з приводу цього претенсії до мене, але я, признаюсь, був цілком розгублений і знищений, багато більше, ніж на виступі, бо нічого такого не сподівався і навіть не брав так

званого заключного слова, бо не знав про що і не мав про що говорити. Тим більше, що всі були остаточно зовсім п'яні і почали вже співати. І ще тим більше, що нічого з того сказаного я не брав поважно, розуміючи, що все це на три чверті не було щире. Але все таки це була спроба якось загладити враження попереднього виступу, спроба невдала і не зовсім пристойна. Був з цього лише один корисний висновок, що в майбутньому я буду намагатися уникати подібних імпрез, що я тут досить зайвий, не допасований і, хто зна чому, якийсь чужий, навіть серед мого найближчого оточення. Що тут нема чого справжнього робити, що наше ходження на Академічну, засідання, зустрічі і розмови — ніяка робота і що мені треба по можливості скорше рушати далі.

А тут, як на зло, ніяк рушати, Київ все ще не відкритий, і я почав думати про Волинь, де живуть мої рідні, яких стільки років не бачив. Але чим, як туди їхати? Одно-єдине авто, що якимось чудом появилось у нашому засягу і ним заправляв симпатичний доктор Козак, призначене для найбільшого начальства, а єдиний мотоцикл, що ним героїчно орудував хоробрий Коник, виконував розвідчі функції. У нас лише наші ноги — і це все.

А тим часом ми з Оленою виявляємо далі «діяльність», тобто засідаємо на Академічній, приймаємо відвідувачів, робимо візити. Пригадується візита у симпатичного письменника Олеса Гай-Головка, якого ми було переплутали з Андрієм Головком. Ми його відвідали разом з Юрком Стефаником у його мешканні, де він жив в своєю мамою, мав чималу бібліотеку. Він оповідав нам літературні і нелітературні подробиці підсоветських часів.

До речі, знайомство з Юрієм Стефаником, найбільшою симпатією Олени, який тоді, здається, належав до «бандерівців», належить до моїх приемних знайомств, так само, як знайомство і зустрічі з моєю землячкою Могильницькою, також щирою «бандерівкою», але не менш щирою моєю прихильницею і симпатією мого брата Гриця, з яким вона сиділа у тій самій львівській в'язниці і оповідала мені про одну їх конфронтацію у в'язниці, що було єдиною вісткою про мого нещасного брата, по якому пізніше загинув слід.

Пригадується дуже напружена, по-своєму трагікомічна наша з Оленою візита у домівці наших чудових противників на вулиці Руській. Візита з ініціативи Олени, яка не хотіла вірити, що контакти з ними неможливі, бо чейже вони також «живі люди», без відома і апробати Ольжича і з дуже скептичними моїми настроями, бо хоча я знав, що вони «живі люди», але в житті живих людей бувають досить «мертві петлі», коли люди перестають бути живими, а стають лише живими фігурами. Наш час саме й був такою «мертвою петлею». І справді, коли ми появились у їх досить рухливій домівці, де було багато мо-

людих, зовсім незнайомих нам облич, і коли вони довідалися, хто ми є й чого хочемо, ми відчули біля себе мов би стіну з льоду. Ніякого привіту, ніякої чемности, усмішки. Ніхто не запросив нас сідати. Біля нас лише проходили, кидали в наш бік погляди і зникали. Ми хотіли бачити когось з начальства, і нам сказали чекати. Це чекання тривало досить довго. А коли нас покликали до другої кімнати, нас зустрів молодий добродій років двадцяти п'яти, якого я не знав, але знала Олена. Кивнувши головою на наше привітання, він сухим, офіційним тоном запитав нас, чого ми хочемо.

— Ми хотіли б, — почав було я, — дещо поговорити...

— Ми тепер зайняті, — почув я відповідь. — І про що говорити? Говорити треба було в Кракові. Тепер запізно.

— Але відносини між нами такі ненормальні, — почав я знов, — що...

— Не з нашої вини, — перебили мене...

— Але це може привести до розвалу, — хотів я продовжувати свою думку, яку одразу обірвали:

— Нічого! Розвалимо — побудуємо нове. До побачення!

І це все. Ніякого потиску руки, ніякої усмішки. Розмова з Рамзесом II, що зображений на одній гранітовій фігурі. І виявилось, що цією фігурою була «жива людина» на ім'я Ленкавський.

О tempora, o mores! Але ця візита була для мене винятково прикметною і повчальною. Я побачив живий приклад нашого політика того часу, кандидата як не на українського Сталіна, то в кожному разі на якогось Ріббентропа, під владною рукою якого нам грішним зісталося б мати надії на місце під сонцем у нашій славній Україні. Бо я переконався, що вони на нас справді за щось щиро і безпосередньо сердяться, дуже сердяться, глибоко сердяться. І що коли б... Краще не згадувати. Мені наперед робиться страшно!

Коментарі Олени з цього приводу були вулканічні. Її щира душа вибухала динамітом. Я ж лише посміхався, що її ще більше зривало.

— Бо ви, — казала вона, — цього не розумієте! Ви смієтесь! Але це не сміх! Це... це... Трагедія! Це українська, вікова...

Ах, як це справді скучно!

Відвідував я і редакцію «Українських щоденних вістей» і навіть мав її «Виказку ч. 11», як мій єдиний особистий документ, підписаний Осипом Боднарівичем і затверджений керманічем пресового бюро Іваном Дурбаком, дійсний до 31. XII, з різними печатками та тризубами. Відвідував Університет ім. Франка, на будові якого гордо красувався тризуб Володимира Святого і звисало два величезні жовто-сині прапори. Але сам університет був порожній, а розмови з ректором (Василем Сі-

мовичем) на цю тему були песимістичні, бо виглядів на його уруччювання покищо не було. Сам же ректор був моїм старим добрим знайомим ще з Праги. Ми багато розмовляли про Прагу, літературу, мову, а також про підсоветські часи, за яких йому не було найгірше, бо він був професором і далі викладав мовознавство.

Або зустрічі з оригінальним добродієм, прізвище якого забулося, цікавим, по-своєму романтичним, що мав голену голову, могильний колір дуже худого обличчя, носив довгий непромокальний плащ і нагадував також Рамзеса, але не II, а III, мумію якого я десь бачив у музеї. Олена патетично величала його «труп'яча чашка Гамлета» і любила наподоблювати його енергійну мову, коли він нас повчав:

— Ви їм не вірте! Хто міг сюди потрапити? Видвиженці, вистужники, донощики, енкаведисти.

Це він мав на увазі своїх таки земляків, як і він сам, зі сходу, які лишилися тут після советів.

З приватних візит пригадується лише візита до цікавої письменниці і культурної людини Марії Струтинської, яка розповідала про Львів, львівські відносини, львівських літераторів. Але найгостріше пригадуються відвідини театру незрівняного режисера Володимира Блавацького, людини виняткового таланту, культури й енергії, з його прекрасним ансамблем на чолі з такими майстрами сцени, як Богдан Паздрій, Віра Левицька і багато, багато інших, до яких пізніше додано ще одного корифея нашої сцени Йосипа Гірняка з пречудовою Олімпією Добровольською.

Як годиться добрим українцям, ми вибрали для першого знайомства традиційного «Запорожця», що його давали у вівторок 29 липня. Блавацький був винятково люб'язний і запропонував нам свою льюжу, з якої ми охоче скористалися. Олена, розуміється, робила все, щоб якимось виглядати по-оперному, але це не легко їй вдавалося. Що ж до мене, то я просто по-кавалерійськи у рейтузах і високих чоботях. Але хоч ми не були у формі, зате був у формі «Запорожець». Я бачив його від моїх «ранніх днів», починаючи від Крем'янця на Волині, через Прагу і Ужгород, ікс разів у різному, переважно аматорському виконанні, знаю його, як і кожний чесний українець, сливе напам'ять, але тут уперше довелося побачити його у Львові, у справжньому театральному будинку і в справжньому виконанні. Дуже шкодую, що не запам'ятав обсади ролів, бо виконували їх переважно не відомі мені артисти, але їх виконання робило на нас добре враження. Воно збільшувалося ще й настроєм, атмосферою, близькістю дорогих людей, якими завжди були для мене чарівники і чарівниці сцени. Люди, які з такою без-

застережністю віддавали іншим лише все, що гарне й приємне, собі лишали тільки труд і клопоти, радіючи, коли їм за це сказали гарне слово і виявили до них трохи доброго серця.

(Тут пропущено розділ «Четверта границя», в якому оповідається про те, як автор прибув на Волинь, бо цей розділ був уже надрукований в «Сучасності» ч. 12, 1962. Але він буде вміщений у виданні, що вийде окремою книжкою).

«ВОЛИНСЬКА ТИХА СТОРОНА»

Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили —
Нашу славу.

Т. Шевченко («Сон»)

І ось, нарешті, Радивилів! Волинь. Яка ж це година? Сьома. Сонце все ще на небі. Машина якось сама зупиняється, а я механічно зіскакую, щоб торкнутися рідної землі. І як тут багато знаків доби: і прапори, і тризуби, і хлопці в ритуальних мазепинках, і плякати, що сливе захрипло пропагують «нашу славу». Просто не віриться, що це те саме дерев'яне, колись прокордонне, багато разів згадуване містечко, де і я одного разу, під осінь, якогось там десятсот-енного року пожинав лаври слави на чолі танцювальної групи безсмертних Авраменкових гопаків та «запорожців», разом з моїми юними друзями — Сергієм Снігуром, Женею і Надею Шудраківними, Вірою Тимофієвою. Повна зала публіки, повно захоплення, бурхливі оплески. На сцені вибиває навприсядки чумак-гонимітер з своїм батіжком, і навіть не хочеться вірити, що це був той самий добродій, що ось тепер вертається через це містечко з далекого свого Криму і дивується, мов би він уперше все це бачить. Пригадуються танці до ранку, бурхливі залицяння, блискучі очі, вишиті сорочки, гарячі ревності... І другого дня гостина у Батькові, три кілометри від міста, у незабутніх товаришів Антона і Володимира Гакенів з їх чарівною сестрою Юлінькою, романтичним млином, поетичним ставом, човном і... «ніч яка, Господи, місячна, зоряна»... Пригадується ліричний Василь Суханів з його «ніжними» віршами, не менш ліричні сестри Шпаченки у квітчастих вишивках, невтомний жартун Марко Маркопольський... То були вірші, співи, гопакі, ви-

шивані сорочки. Цікаво, що з того вийшло за двадцять років. Тоді ще хотілося лишень кудись «тікати», за якийсь кордон...

Але «наш отаман Бульба, отаман завзятий», наглиць. Братваааа! Ідемо! І от ми ідемо. Крупець, Почаївська Рудня, Верба, Птиче... Назви, чуті з дитинства, сильно пахне дулібами, вайлуваті, дебелі, раз на тиждень голені дядьки, розливний, лінивий говір, знайомі будови, знайомі вози, вишневі хутори. Колгоспний лад встиг уже й тут торкнутися своєю лапою, але ще не до кінця «пройшла соціалізація», і тому одразу видно, що тут ще все по-старому «обильем дышет». Не дурно наші хлопці, які верталися з волинських рейдів, завжди виглядали відживлено.

Забагато сантиментів і лірики, я внутрішньо горю і не згорю, хотілося б обіймати кожного репаного дядька.

Біля села Верби натикаємося на справжній слід війни. Праворуч і ліворуч погорілі танки, самоходи, гармати... І димарі на місці, де було село. Тут німці напоролися на більший опір, були оточені й знищені три советські дивізії.

ЗІС байдуже біжить далі, її завдання виразне, терен поволі спадає, і вже біля Птичого дорога біжить понад долиною ріки Ікви, ген аж до самого Дубна. Коли ви читали «Тараса Бульбу» Гоголя, вам не треба пояснень, що таке Дубно. Це одразу нагадає автентичного Тараса Бульбу, який десь тут, у тих дібровах, мав діло з «проклятими ляхами», а також з своїм романтичним сином Андрієм. «Розігнався Андрій на коні і мало, мало не настиг Голокопитенка, коли враз якась міцна рука схопила за повід його коня. Оглянувся Андрій: перед ним Тарас! Затрясся він всім тілом і нагло зблід...» О, наші Тараси жартів не люблять.

Це містечко над Іквою з руїнами замка належало колись князям Любомирським, пізніше, після польського повстання, перейшло до князів Демидових, за царя було моїм повітовим чи пак «уездным» містом, сюди ходили наші хлопці «до побору»; сюди їздили на ярмарки, тут на Судобичах стояв якийсь піхотний полк, у якому відбував свою трирічну «унтирцеську» службу мій дядько Ялисей, про що він з нагоди і без нагоди любив оповідати.

Час так наглив, що славне Дубно ми минули без зупинки, перед нами ще шістдесят кілометрів дороги, а вже на передмісті Панталії починало смеркати. Ой, чи доїдемо? Мабуть, таки доїдемо. Наш Геркулес-шофер, здається, вимагає милосердя, не так для себе, як для ЗІС, бо її світла поважно ослабли. Проїхавши ще кілометрів з десять, вже затемна, біля чеського села Молодава наш «Тарас Бульба» велів зупинитися.

Це було колись, як і всі чеські «колонії», багате, упорядковане село, до якого тепер помітно торкнувся дух колективізаційного мору. Шукаємо когось начальства і знаходимо старосту, десь аж на краю села, чи не єдину українську родину, і той призначає нам нічліг. Чеські «седлаці», які живуть тут у третьому поко-

лінії, все ще говорять між собою виключно чеською мовою, з місцевим населенням не мішаються, дуже горді своїм походженням і своєю культурою і так само, як і їх предки в Чехії, дуже відрізняються від решти слов'ян своєю поведінкою. Мій покійний батько жив по сусідству з ними і мав ділові контакти, поважав їх за розум, такт, поведінку, цінував їх як добрих господарів і радив іншим брати з них приклад. І треба визнати, що вони багато спричинилися для піднесення господарської культури цього краю. Уявляю, як нелегко було їм давати раду з більшовицькою гололою, хоча треба й те сказати, що за минулих революцій, коли «влади» мінялися мало не кожного місяця, від чого населення мало завжди багато клопотів, чехи умудрялися найменше потерпіти, що треба завдячувати їх політичному тактові і культурі поведінки. Але на цей раз, видно, найменше їм пощастило, бо село почало виразно занепадати.

Нас поділено на дві групи, і господар, до якого мене приділили, не здався вельми привітним, але коли я заговорив до нього його мовою та сказав, що я недавно з Праги, його настрої змінився, з'явилися відомі «бухти», масло, кава і почалися розмови на тему минулої «грузовлади» (влади жаху), яка обкладала їх нечуваними податками, вічно грозила Сибіром, так що з дванадцяти голів худоби лишилася йому тільки одна корова. Було повно машинерії, тепер немає плута, казав він. Все забрали, все пожерли, людей зобідили і самі не стали багатшими. Як ті єгипетські корови. З них такі самі господарі, як з кобили соловейко . . .

Ліжко, до якого мене поклали, з його тяжкими перинами, ще раз пригадало Прагу, і це був, здається, останній речевий спогад про той світ, що його залишив я назавжди. Вранці, зі сходом сонця, ми подякували нашим господарям і вирушили далі в дорогу.

Була середа, шостого серпня. Був теплий, після недавньої зливи злегка туманний ранок. Наша мета — Рівне.

Місто Рівне, що його більшовики вперто величають Ровно, ніколи не відзначалося красотами краєвидів чи вибагливістю архітектури. Це типова творчість російського, казонного походження, без традиції, гармонії і тепла. Невелика болотяна, лінива річка Усте перетинає його з півдня на північ і десь там далі, за Городком і Ожовом, впадає до Горині. Єдиним його привілеєм є його положення: на середині головного шляху Львів-Київ — лінія, яка творить також єдину головну і справжню його вулицю, що перетинає місто з заходу на схід, яка за царя, здається, звалася Головною, за Польщі Третього Мая, за советів Леніна, тепер Герінга, щоб пізніше стати Німецькою.

1919 року тут деякий час перебував уряд УНР, тут відбувся горезвісний бунт Оскілка, тут помер на тиф і був похований відомий шеф генерального штабу армії УНР Василь Тютюнник. Тепер це місто відзначилося ще шматком незвичної історії: його

весь центр здовж головної вулиці, від річки Усте на заході до передмістя Грабник на сході, зірвано повітряним налетом німців зараз на другий день війни, тут отаборився штаб німців, а від листопада цього року оселився і перебував до кінця окупації знаний Райхскомісаріят України, з відомим його сатрапом Еріхом Кохом на чолі.

Наша бурхлива ватага патетично в'їхала в ці руїни і попростувала на другий її кінець. Купи звалищ, поламані стовпи телеграфу, потовчені хідники, юрби людей і валки машин супроводжували наш в'їзд. Зупинилися ми ген аж під Грабником, на узбіччі вулиці, в тіні алеї молодих ясенів. Мої супутники мали намір їхати далі на своє Полісся, а я залишався тут. Сам на вулиці, не знаючи, хто тут і що тут, не маючи ніяких плянів, ніяких знайомств, ніяких організаційних зв'язків. Їхалося навмання «додому».

Але, крім різних наших плянувань, раціональних передбачень, існують також ще й іраціональні пляни і норми, як нагода, випадок, призначення, що в такі часи відіграють вирішальну роллю.

Ми були з дороги, зім'яті, запорошені, але не встигли зійти з наших висот на землю, щоб розправити ноги, як побачили, що назустріч нам, стежкою від Грабника, наближається двоє добродіїв, один старший, смаглявий, у рейтузах і чоботях, другий молодий, у звичайному одязі... І знов таки не встигли ми здивуватися, як наш чудовий отаман і смаглявий добродій уже міцно покозацьки чоломкалися, ніби зустрілися рідні брати.

— О! Яка несподіванка! Отамане! Звідки і куди? Ідем зі мною!

Загальне здивування, отаман звертається до своєї братви:

— Отже, хлопці! Відправляйтеся з шофером! Я скоро вернуся! А ви, маестро, з нами!

Не встиг я взяти наплечника, як наш отаман та його новий приятель рушили в напрямі міста, захоплено розмовляючи. Я забрав своє майно, долучився до молодого добродія, і ми мовчазно пішли за ними. По короткому часі ми опинилися перед більшим двоповерховим будинком, над дверима якого був напис: «Рівенська міська управа». Тут отаман пригадав мене:

— А чи знаєте, кого я вам привіз? — запитав він театралью. Наші супутники байдуже глянули на мою не дуже блискучу подобу. — Та це ж сам Улас Самчук! — додав отаман.

— Не може бути! Чого ж ви мовчите, отамане! Вибачте! Примісна несподіванка! Вітаю вас у Рівному... Дуже добре, що ви прибули... Йдемо до нашого голови, він буде дуже радий.

Ми познайомилися. Це був відомий колишній посол від Волині до польського союму — Степан Скрипник. А другий, молодий добродій, його швагер Юрій Вітковський. З цього моменту почалася моя бурхлива рівенська епопея. Темп мого життя одразу змінився. Ми негайно опинилися на другому поверсі будинку,

багато людей, уряди... Увійшли до високих дверей просторого кабінету, де за великим столом урядовав поважного віку добродій, ще один Бульба, але не з Гоголя і не отаман, а Полікарп Васильович Бульба — голова міста Рівного.

Він заклопотаний, перед його столом черга відвідувачів, збоку біля дверей — секретар, але наша поява виразно порушила урядову рутину. Нове здивування, нові вигуки. Привітання з приїздом... І не лише привітання, але й запрошення на обід, як тільки скінчиться урядування. Я маю лише трохи зачекати...

Здивування велике, нічого подібного я не чекав, початок моєї Волині — блискучий. По деякому часі Скрипник з отаманом відійшли, а ми з Полікарпом Васильовичем та його сестрою Галиною сиділи у просторій советській «емці», яка везла нас назад на Грабник і зупинилася перед невеликим чепурним, у квітах і зелені будинком, де нас радісно привітала господиня дому Марія Іванівна у білому кухонному фартушку.

— Ану, чи вгадаєш, хто це такий? — питав по козацьки Полікарп Васильович.

— Ой, не вгадаю, — сміялась Марія Іванівна.

— Та це ж Самчук! — заявив Полікарп Васильович демонстративно.

— Ах, ти Боже мій! Така несподіванка! Яка я рада! Вітаю вас у нашій хаті! А ми ваші книжки читали, зачитувалися, перед більшовиками у землю їх ховали і переховали. І маємо, — казала Марія Іванівна і одразу вибачилася, заметушилася, забігала.

По короткому часі я вже був знайомий і з їх сином Андрієм, а ще згодом ми сиділи довкруги великого круглого стола, який після нашого львівського раціону здавався верхом кулінарної розкоші. Іскристий борщ зі справжньою сметаною, якої я вже не бачив роками, і вєпрова печеня, і салата, і різні пиріжки, і карафка білої, і якась наливка. А Марія Іванівна вибачалася за таке скромне прийняття, бо коли б вона знала, що будуть такі гості... А то по-домашньому... Годі було щось казати про різні наші мандрівні гаразди, я лише розсипався в похвалах її кухні, ми одразу, як годиться, випили за зустріч і празників-празник почався.

Цей мій перший обід на моїй Волині здався мені символічним. Я був дома... У рідних... Це, розуміється, випадок, але разом це певна закономірність. Я почував себе дуже добре, безпечно, радісно. Багато розмов, а разом я вже пляную і відвідини рідні на селі. Полікарп Васильович негайно взявся допомогти. Поперше, треба набути якийсь тутешній особистий документ, бо з моїм прازьким чужинецьким пашпортом тут годі рухатися. Подруге, — засоби транспорту. Те і друге не є в цей час легка справа. Але й не безнадійна. По обіді вертаємося до уряду, і одразу почи-

нається оформлення. Багато нових знайомств, привітань, появляється ціла делегація молодих людей з Анатолем Демо-Довгопільським, якого я знаю ще з Закарпаття і Праги, — цікава, кольоритна постать, балетмайстер, актор, автор опереток, керівник революційного театру в Хусті «Летюча Естрада», а разом безпосередній учасник відомих хустських боїв з чехами, де він на моїх очах був тяжко поранений вибухом гранати. Пристрасний націоналіст-мельниківець, звеличник Ольжича, який самотужки прибув сюди. Він організував групу молоді, і ось вони прийшли привітати мене з приїздом, а разом запросити на якесь засідання, що має відбутися вже сьогодні після урядових годин у цьому самому будинку.

Отже маємо й засідання, я, розуміється, обіцяю там бути, але тим часом за діло. Перш за все особистий документ. Це дуже просто: секретар Полікарпа Васильовича сідає за машинку, і за кілька хвилин папірець з двома, українським і німецьким, текстами у моїх руках. Це прекрасний експонат чималої збірки моїх документів того часу, з досить кумедним німецьким текстом авторства місцевого знавця цієї мови, який по-нашому звучав так: «Рівенська Міська Управа. 6 серпня 1941 року. Посвідка. Пред'явник цього Улас Самчук, народжений 22 лютого 1905 року в Дермані Здолбунівського повіту на Волині, — український письменник. Посвідка видана на право вільного руху на Волині. Голова Міської Управи — П. Бульба». Плюс моє старе празьке фото і дві зелені печатки з тризубами. І з помилкою в даті мого народження: на два дні пізніше. Ми так і залишили, не бажаючи турбувати такою дрібницею секретаря.

У кожному разі по багатьох роках це мій перший урядовий особистий документ українською мовою, а щодо тризубів, то перший в моєму житті взагалі.

Для більшої його дійсности мені радять зайти ще й до німецького коменданта міста, який урядує на другій половині цього ж будинку, і додати ще й його печатку.

Для мене це нова ситуація: за весь час моїх мандрів, починаючи з Праги, я ще не мав діла з німецькими, та ще й воєнними, урядами. А що як він захоче зацікавитися ближче моєю особою, яка фактично появилася тут нелегально. Розуміється, я не мушу йому сповідатися, моя посвідка свідчить виразно, хто я і звідки, але його можуть поінформувати про мене збоку... Трохи вагання, але йду. Комендант — високий, міцний, червоне обличчя, гостро питає чого мені треба. Обережно пояснюю. Що? Документи? Ніяких тепер документів! І ніяких поїздок! — заявляє з місця. Намагаюся пояснити, що я довго не бачив своїх рідних...

— Я ще давніше не бачив своїх, — перебиває той мене, і на цьому наша розмова кінчається.

Ніяких печаток. Добре, що він бодай нічого не вимагав і нічим не цікавився. Обійдемося і без нього.

— О, він у нас суворий, — казав пізніше Полікарп Васильович. — Він і мені не одне відмовив. Нічого. Вистачить і цього. Тепер за цим ніхто особливо не слідкує, якийбудь папірець і досить. Завтра мобілізуємо машину — і поїдете.

Під вечір заходжу на засідання Демо-Довгопільського. Застаю пару десятків людей, нові привітання, знайомства, головує заступник голови міста д-р Савюк. Засідання досить своєрідне. Обговорюється не більш не менш, як якась революція, зміна місцевої влади. Виявляється, що адміністрація країни в руках політичних противників, і треба це змінити. Має це зробити не хто інший, як я особисто. Феноменальний курйоз, нічого подібного не чекав. Я старанно прислухався до мови промовців, особливо Демо-Довгопільського, з наміром зрозуміти справу, але мені це не особливо вдавалося. На його думку, це дуже просто: він знає, що все населення буде за мною, організація мені допоможе — словом, кілька чарівних слів — і справа поладжена, щось як з тією посвідкою.

Було далєбі шкода розчаровувати моїх шановних компатріотів, але вірний своїй не революційній вдачі, я обережно почав виясняти, що я щойно приїхав, що я тут ще гість, що не знаю ні людей, ні умов, ні настроїв, а до того я взагалі проти всіляких переворотів в таких умовах, і для нас тут усіх досить місця і праці, багато практичніше заходитися коло чогось потрібного, замість вести непотрібну між нами усобицю. Мені вказували, що «нас» до праці не пускають, що «вони» посіли всі місця, на що я вперто вказував, що це залежить виключно від нас самих. У нас так мало ділових людей.

Розуміється, така мова вносила болючий дисонанс до настрою моїх друзів, без сумніву їм хотілося чогось ефектного, якогось Леніна з запльомбованого вагона, який прийде і розрядиться полум'яними промовами, підніме священний прапор боротьби з узурпаторами.

Розуміється також, що це дрібний епізод, але він безпосередньо прикметний нашій людині. Тут справді були «при владі» ті самі бандерівці, нам ще у Львові казали, що вони старанно оберігали свою першість, але їдучи сюди, за різними справами, я якось про це забув, тим більше, що мої земляки-волиняни холоднішою вдачі і їм наші емігрантські партійні герці не кінце були цікаві.

А до того мені особисто ніяк не імпонували наші політичні стандарти взагалі. Доктрини нашої емоційної, відрухової, механічної політики мене разили. Як не розумів я й ідеологічної політики, побудованої на пристрастях, де кожна не стандартна поведінка обов'язково розцінювалась як ересь.

Але в цей час з усім цим треба рахуватися, особливо на цьому терені, де ще не було взагалі ніякої політичної традиції, а мали

місце лише певні невиразні імпульси, що мали замінити політику... Взагалі морочлива справа... Не хотілося встрявати у цей комплекс молодечих розгн на ґрунті вождівства, що засадничо перечило моїй засаді політики як логіки, договорення, законности.

Засадничо весь курйоз у тому, що здебільша природа нашої людини не витримує політики як політики, як мистецтва керування державою, як розв'язання проблем, як політичної поведінки взагалі. На цю тему написано гори книг, починаючи з Арістотеля, це тема ясна і зрозуміла, але не кожне суспільство має дар користуватися цією ясністю.

Наша теперішня поведінка, а можливо, і поведінка взагалі, мало скидалася на політику, це був скорше певний газард, змагання за догму, виконання вимог декалогу віри. Витворився певний жаргон мови — терміни, поняття, діалектика. Не так висловлене речення, не так вжите слово ставило людей у ворожі позиції, дармащо між ними засадничих різниць не було. Зловживання словом «світогляд» доходило до безглуздя, філософія «принциповости» набрала виразу параної, політрукство ставало зморою, основна мета губилася у мряковинні забобонів.

Ми мали безліч курсів «ідеологічного вишколення», але ні одного курсу шоферства — в результаті ми були перерозвинені морфологічно й недорозвинені практично, кожна конкретна проблема ставила нас у становище безпорадности, кожна незалежна поведінка вважалася злочином.

Туму не диво, що Демо-Довгопільський був мною розчарований. На його мові це звалося «опортунізмом», «сидіти на двох стільцях», «не мати виразного світогляду». На щастя, всі ці терміни мене мало зворушували, я свідомо не брав їх до серця і робив своє діло. Спочатку це не давало ефекту, бо довкруги були самі «принципіялісти», але згодом, коли прийшло до справжнього діла та коли умови життя стали складнішими, це дало дуже гарні наслідки.

А тим часом я лише потішив Довгопільського, що на песимізм нема причини, що в скорому часі ми будемо мати повні руки доброї, корисної роботи.

Бо вже цього самого вечора, у розмові з моїм першим знайомим на цьому терені Степаном Скрипником виникла думка, що я не маю потреби аж надто поспішати до Києва, що тут також широке і вдячне поле діяльності, першим нашим завданням є організувати добрий пресовий орган і саме для цього я тут ідеально надаюся. Газету й видавництво. Є тут для цього потрібна матеріальна база. Тут збереглася частина друкарні, де друкувалися більшовицькі видання, залишилися чималі запаси паперу, як також чимала кількість технічних сил, які потребують роботи. Розуміється, я мріяв про Київ, але ця конкретна думка видалася мені також

привабливою. Коли ще там Київ, а тут уже діло. Засадничо ми на цьому й погодилися.

Цього ж таки вечора прецікаве знайомство з групою людей Київської кіно-студії, які прибули сюди напередодні мого приїзду і оселилися якраз насупроти мого тимчасового приміщення. Режисер Іван Петрович Кавалерідзе, його асистентка по монтажу Тетяна Федорівна Прахова, кінооператор Іван Іванович Шеккер і дружина Шеккера Віра Михайлівна.

Справді інтригуюче товариство — частина фільмової групи Кавалерідзе, яка в Карпатах робила фільм «Пісня про Довбуша», тікала від війни до Києва, під Дубном біля села Птичого була перейнята німцями, зазнала багато пригод і ось аж тепер добрела сюди. Полікарп Васильович приділив їм цілий порожній будинок, що належав колись репресованому докторові Могильницькому, де вони й оселилися.

Наше знайомство було винятково просте й винятково приємне. Вони, до речі, випадково вже знали про мене з оповідань одного селянина з Панталії біля Дубна, у якого вони деякий час мешкали. Іван Петрович — високий, тяжкуватий, з кістлявим характерним обличчям, сивавим волоссям, займав окрему невелику кімнатку. Ми зустрілися, як старі друзі, по кількох хвилинах розмови ми вже мали багато спільних зацікавлень — кіно, література, спогади... Я засипав його питаннями про Київ, про відомих людей, він багато про це знав і багато міг оповісти.

(Далі буде)

У видавництві ПРОЛЮГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

МИКОЛА КУЗЬМОВИЧ: МИСТЕЦТВО КОНФЛІКТУ

У Літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку відбулася (від 20 березня до 4 квітня) ретроспективна виставка творів Юрія Соловія. Виставлені картини обіймали 20 років творчості та давали доволі добре зображення етапів розвитку мистця.

Ті етапи характеризовано у запрошенні на виставку так:

«1) Пост-імпресіонізм (1945), що триває недовго; це лише два-три роки, в душі школи, яку мистець щойно закінчив.

2) Фігуральний конструктивізм (1947), започаткований радше фольклорними мотивами та мотивами історичними; цей етап прикметний антиімпресіоністичною палітрою, зведеною до бронзово-сірих тонів і форми конструктивістичного спрощення.

3) Безпредметність (1948) — тут символізм форм, сполучений з конструктивістичною засадою, наближається до космічних уявлень.

4) Поворот до фігуральності (1948-49), шукання нового зображення і розуміння класичного образотворчого мотиву — людської фігури.

5) Релігійні елементи (1950), — нове зображення як логічне продовження попереднього напрямку мистця. Крім звичних релігійних тем, що їх мистець прагне представити по-новому, виринають нові екзистенціальні проблеми.

Два останні етапи творять основу скристалізованої творчої програми Юрія Соловія».

«Нові екзистенціальні проблеми» в той же час турбували не тільки Соловія, але цілу генерацію «гнівних молодих людей» у різних країнах світу. У всіх свіжих були ще в пам'яті злочини, що їх поповнило людство впродовж другої світової війни. Це були злочини такого розміру, що їх годі було раціоналізувати стереотипними вартостями існуючої моральної чи релігійної системи. Вони в зовсім нову площину ставили питання вини та кари, питання моральної відповідальності, питання цілі існування та викликали сумніви щодо раціональності побудови світу, в якому людині доводиться зазнавати стільки зла, терпіння та кривди. Для Соловія додатковим фактором була пам'ять про голод на Україні, яка той момент злочину людини супроти людини поставила в особисту площину.

Відповіді на такі питання не легкі. Їх шукали мислителі західного світу у власній совісті, шукали їх у писаннях Кіркегора, в рамках релігії та поза нею.

Шукаючи за власними відповідями, намагаючися звести всі проблеми до однієї всеобіймаючої системи, Соловій дійшов до переконання, що у заложенні всесвіту існує цілий ряд неров'язних конфліктів, які всяку логічну розв'язку поставлених питань роблять неможливою. Один з головних конфліктів, як Соловій це бачить, стосується вже самої бази та рації існування, саме факт, що фізичне існування одиниці та її життя є обумовлене ліквідацією іншого живого ества. Щоб жити — треба вбити. Це система, яка логічно не узгоджується з концепцією любови, надії чи співчуття. Так само як йому здається абсурдно-нелогічним, що людина, плід любови — приходиться на світ серед почуття болю.

Отже у світі, який у своїй основі хибно побудований, годі винувати людину за речі, на які вона не мала впливу. І в Соловія народжується бунт проти того, хто цей всесвіт створив таким, яким він є.

Це не є блюзнірство, хоч зведене до поверхової холодної аналізи воно може так і звучати. Це радше творчий бунт мистця, паралелі якого можна шукати у Стефаника.

«Ти видиш цілий світ, але над моїми гробами Ти отемнів».

Це творчий бунт, підставою якого є співчуття до людини.

«Творчість Соловія своїм духовим змістом — це скарга або навіть оскарження Творця за недосконалість його твору, за трагедії, за вимогу безнастанної жертви від істоти, що зветься людиною. . . . все діється за свідомою волею Творця, людина, що чинить зло людині, є тільки інструментом цієї волі. А символом всього людського (любови, добра, зрозуміння, співчуття, помочі) є Христос, якого також розп'яли. І творчий бунт мистця є за Христа і за людину» (Богдан Бойчук, «Мистецтво, що інформує»).

Філософська концепція Соловія є дискусійна та для поважного числа глядачів несприйнятна. Та діло не в тому, чи вона правильна, а в тому, що вона є одним із головних рушійних елементів Соловія-мистця.

Глибоке відчуття конфлікту, кривди та бунту і є засадничим змістом творчости Соловія. Вибрана тема картини це справа другорядна, хоч і не випадкова. Вона є тільки засобом для зображення почування та зведення ідеї до форми символу.

Немає нічого випадкового в тому, що Соловій залюбки зображує сюжети релігійні, зокрема теми мучеництва, розп'яття, жалю. Адже міркування про рацію буття, про виправдання існування, про любов до ближнього, — це ж міркування підставово релігійні.

По своїй самій суті релігійні почування у людини повинні бути сильні. Молитва у людини повинна бути глибокою комунікацією з Творцем, хай навіть це буде і бунт, а не механічним рецитунням слів.

Тут помічаємо ще один конфлікт, що його Соловій відчуває. Сти-

лізовано декоративні улаштування церков, емоційно порожня макулатура т. зв. «релігійних об'єктів» у нього ніяк не може погодитися з емоційною наснагою творів Грюневальда чи пізнього Донателло. Йому хотілося б, щоб релігійні відчуття людини були безпосередні та сильні. Щоб таким було її мистецтво.

Однак кожний мистець, чи це поет, чи драматург, чи маляр, який намагається оформити певну світосприймальну концепцію чи певну абстрактну ідею в рамках свого мистецтва, має комунікаційні труднощі. Бунт, безнадія, страх, ненависть, біль — це почування, що їх легше деклямувати чи описати, ніж їх створити мистецькою мовою. Для прикладу звернімо увагу на труднощі, що їх мають сучасні драматурги в оформленні концепції світу засобами театрального мистецтва.

Границю між ідеологічним памфлетом і мистецьким твором не завжди легко перекрочити. Так само, як нелегко словами оформити думки, які діють в ділянці оптичного та емоційного сприймання.

Тому дозволимо собі тільки звернути увагу на те, що у Соловія помітний процес технічного розвитку, який дозволяє йому в своїх новіших картинах діяти на глядача малярськими, а не дидактичними критеріями. Для ілюстрації цього твердження ставимо картини «Бенкет» чи «Ідол» на початку, а картини «Піета» чи «Портрет митрополита» — як тимчасове закінчення того процесу. Його зауважив Богдан Войчук у статті, яку ми вже цитували, називаючи це відходом від етнографізму. Нам здається, що цей процес набагато складніший, ніж тільки відхід від етнографізму. Це процес відкинення несуттєвого та шукання й підкреслювання тільки того, що для даного почування чи символу є суттєвим в його внутрішньому змісті.

Для мистця, що діє в ділянці емоційного сприймання, деталі зовнішнього вигляду об'єкту несуттєві. Об'єкт, зведений до абсолютного мінімуму пізнавальності, не відтягає уваги глядача своїми несуттєвими деталями та набирає вартости символу. А створення певної системи символів є для мистця конечним, якщо він має з глядачем емоційно порозуміватися.

Під цим оглядом цікаво сприймати картини, які у Соловія тематично повторюються і тепер уже творять ряд циклів, як «Піета», «Розп'яття», «Мучеництво св. Себастьяна» чи «Камонування св. Стефана», та слідкувати як ступнево картини набирають чимраз більше внутрішньої напруги та емоційної глибини. При тому настрої картин не міняється. Так перші, як і останні картини кожного циклу є глибоко трагічні, вони глядачеві болючі, але найновіші картини болючі в іншій сфері сприймання.

Візьмімо дві версії «Мучеництва св. Себастьяна». Одна темна, грізна, оперує натуралістичними деталями та викликає ефект жорстокого, нелюдського фізичного терпіння, при тому з наголосом не так на акті терпіння, як на акті знуцання. Друга ж знову версія,

трактована майже виключно вільним, бездетальним мазком, при всій своїй кольористичній та структуральній сублимації теж болюча, але не як зображення терпіння даної людини в дану мить, а лише як символ мучеництва — поза часом та простором.

На закінчення наших міркувань хочемо звернути окрему увагу на «Портрет В. Барки», тому що він найбільше, може, з усіх доводить до нашої свідомости факт, що, крім трагізму, бунту, конфліктів, у Соловія є ще елемент ліризму. Він пробивається так тематично, як і кольористично і в інших творах Соловія. («Людина скаче у воду», що його на цій виставці не було, «Портрет родини», «Пієта», малий «Ляндшафт»). Нам здається, що ліризму в дальшому розвитку мистця буде щораз більше. Бо хоч у наведених вище рядках із вступних інформативних нотаток говориться про «скристалізовану творчу програму Юрія Соловія», нам здається, що воно не зовсім так. Бо для мистця «скристалізування» однозначне з скаменінням та манеризмом. Творчий процес — це процес росту, зміни, дозрівання. На підставі баченого на останній виставці нам здається, що Соловій ще далеко не «скристалізований».

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag «Sučasnist», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

МИРОСЛАВ ПРОКОП: СПРОБИ ОБҐРУНТУВАТИ ПОЛІТИКУ ЗЛИТТЯ НАЦІЙ

Видавництво політичної літератури УРСР випустило в 1964 році збірку статей Леніна п. н. «Критичні замітки з національного питання». Ці статті були написані в жовтні-грудні 1913 року, а виготовив їх Ленін на підставі своїх доповідей про національне питання в царській імперії, з якими він виступав у різних містах Швейцарії, тобто в час його перебування на еміграції.

Цікаво, що вже в той час Ленін розумів глибоку вагу національного питання. Він передбачав велику роллю, що її можуть відіграти неросійські народи імперії на випадок внутрішніх потрясень, а зокрема велике значення, яке вони можуть мати для тодішньої російської соціал-демократії, точніше для більшовиків у їхній боротьбі за владу. Треба визнати, що він усвідомлював і бачив ці питання багато краще, ніж більшість тодішньої російської провідної верстви та російських опозиційних партій, і безперечно також краще, ніж самі українці. Тому він дуже дбайливо і, треба сказати, підступно підходив до цього питання, вже тоді намагаючися поставити по боці більшовиків мільйонові маси неросіян, дармащо в кінцевому ефекті його програма логічно мусіла привести до їх нового закріпачення. Для того, щоб цю мету закрити, були призначені приманливі гасла, що мали назовні створити враження, наче б то більшовики до кінця обстоюватимуть права поневолених народів Росії на незалежність. Ленінові «Критичні замітки» не лишають жодного сумніву щодо справжніх цілей тодішньої РСДРП (більшовиків) та її керівника.

Доводити ці правди сьогодні, зрештою, зайве, бо пізніша дійсність їх підтвердила. Правда, чимало написано в обороні Леніна, мовляв, його програму перекрутили його наслідники, а він сам був би робив інакше. Такі сугестії не витримують критики. Поперше, про справжні цілі Леніна можна судити на підставі його ставлення до самостійності неросійських народів у період революції і в перші роки по ній, подруге, те, що він робив, логічно впливало з його писань.

Сьогодні натомість цікавіше поставити питання, чому саме його «Критичні замітки», які недвозначно відзеркалюють вороже ставлення Леніна до державної незалежності неросійських народів імперії, уважали за відповідні видати окремим випуском сучасні володарі Кремлю. Відомо, що вся видавнича політика в Радянському Союзі підпорядкована черговим кон'юнктурним настановам партії в дано-

му питанні, а сьогодні ця політика — це легалізований курс поспішної русифікації і злиття націй Радянського Союзу. Значить, коли тепер, в окремому виданні, пригадують якісь погляди Леніна, то, очевидно, такі, які відповідають обов'язковому тепер курсові ЦК КПРС.

Справа в тому, що основна частина тодішніх статей Леніна — це полеміка з тими українськими, єврейськими, польськими і австрійськими соціал-демократами, які протестували проти політики асиміляції неросійських народів, вимагали для них культурно-національної автономії (євреї), окремих політичних партій чи секцій в рамках РСДРП тощо. Особливе місце в брошурі посідає справа асиміляції чи, точніше, русифікації, неросіян та колонізації неросійських земель росіянами, отже питання, які сьогодні лежать в основі політики ЦК КПРС стосовно неросійських народів.

Ставлення Леніна в цих справах особливо забріхане. З одного боку, він ставить Швейцарію, з її повною свободою для німців, французів та італійців, як приклад для наслідування в Росії. Мовляв, усі в Швейцарії вільні, ніхто нікому нічого не накидає, немає там одної урядової мови та ін. Тут Ленін наче б то проти асиміляції інших народів. Але рівночасно він робить вигляд, що усе зло асиміляції чи русифікації у її примусовості. Коли б, мовляв, не було примусу, народи Росії русифікувалися б добровільно, і це було б «прогресивне» явище. Ленін посувається так далеко, що за таку «добровільну» асиміляцію він хвалить навіть капіталізм і пробує порівнювати Росію з США, де, каже він, одною культурою живуть десятки національностей, говорять одною мовою тощо. Ленін пише так, наче б йому була невідома повна історична відмінність творення США і Російської імперії. Він каже: «Хто не загруз у націоналістичних пересудах, той не може не бачити в цьому процесі асиміляції націй капіталізмом величезного історичного прогресу».

Коли український марксист Лев Юркевич протестував проти того, що «український пролетаріят цілком обрусів», та писав, що йому потрібна окрема організація, Ленін відповів, що це вияв «низькопробного, тупого і реакційного націоналізму». Так само він називав домагання представника єврейських марксистів Лібмена, який протестував проти русифікації євреїв у Росії та вимагав для них культурної автономії і окремої соціал-демократичної партії.

Очевидно, що в сучасній дійсності в Радянському Союзі неросійські народи не можуть навіть мріяти про свої окремішні компартії. В очах російських шовіністів це був би злочин, бож компартії неросіян існують тільки як обласні комітети єдиної КПРС. Правда, між рядками говориться в сучасній Україні про русифікацію, алеж твердження Леніна, що асиміляція без насильства — це прогрес, дає сучасним русифікаторам змогу боронити такий курс політики. Не дурно ж «наші» Кравцеви, Білодіди та Ільченки напередки намагаються переконувати, що український народ «залюбки» вивчає ро-

сійську мову, і то не для того, щоб збагатити своє знання (що було б зовсім в порядку), але для того, щоб нею говорити як «другою рідною». А раз це українці роблять «залюбки» — то це поступ, і хто може проти цього протестувати? До чого тільки можуть придатися цитати з Леніна!

Ленін виявляється також оборонцем другого важеля сучасної політики злиття націй, себто колонізації неросійських земель росіянами. Він пише:

«Вже кілька десятиріч цілком визначився процес більш швидкого економічного розвитку півдня, себто України, яка притягає з Великої Росії десятки і сотні тисяч селян і робітників у капіталістичні економії, на рудники, в міста. Факт „асиміляції” в цих межах великоруського і українського пролетаріату безсумнівний. І цей факт безумовно прогресивний».

Тут Ленін виступає як відвертий оборонець царської колонізаторської політики на Україні та ще й величає її «прогресом». Що ж дивного, що з такого «прогресивного» прикладу царату скористали ленінські наслідники і довели промисловий український південь до такого стану, в якому він сьогодні перебуває. А цей стан такий, що за самі тільки роки між двома переписами населення в СРСР у 1926 і 1959 роках у східних, головне промислових областях України число росіян сильно зросло, точніше — в Харківській з 15,5% до 26,4%, у Дніпропетровському промисловому районі (Дніпропетровська і Запорізька області) з 12,6% до 20,3%, у Донецькому басейні (Донецька і Луганська області) з 25,8% до 38,0%. Щобільше, порядком «безкорисної братньої допомоги» кількість росіян у Галичині зросла з однієї десятої відсотка до 5,8% (за В. Кубійовичем). Чи треба дивуватися, що в умовах такої політики ЦК КПРС доручає публікувати статті Леніна 60-річної давности, в яких були покладені програмові підстави такого курсу до неросіян?

Взагалі Ленін втручався в дорогу політиці своїх наслідників в багатьох відношеннях. Ось один з принципів, на якому тримається СРСР, — т. зв. демократичний централізм, з наголосом на централізмі, бо демократії там, як відомо, немає. До оборони централізму притягають вожді КПРС навіть царів, мовляв, Іван Грозний і Петро I поклали підвалини під централізовану російську імперію і тим зробили Росію великою. А втім централізм відповідає духові кожної тоталітарної системи, її прагненню втручатися в найменші закутки життя громадян, включно з їхньою душею, ліквідувати всякий автономізм. В цьому відношенні Сталін і сучасні керівники КПРС є вірні послідовники Леніна. У своїх «Критичних замітках» Ленін пише: «Централізована велика держава є великий історичний крок вперед від середньовічної роздрібленості до майбутньої соціалістичної єдності всього світу». Таким чином, живучи ще на еміграції, Ленін уявляв майбутнє людства як одну всесвітню казарму. Як людина з такою ментальністю могла на довшу мету погоджуватися на саму

хоч би концепцію державної самостійности неросійських народів Росії?

Не мешною є ворожість Леніна до прав національних меншостей. Полемізуючи з Лібманом, який домагався окремих шкіл для євреїв в Петербурзі, Ленін писав: «Пропаганда розділення шкільної справи за націями, пропаганда, наприклад, окремої єврейської школи для єврейських дітей у Пітері була б безумовно шкідлива». Чи треба дивуватися, що таких шкіл євреї досі не мають у Росії, а три з половиною мільйони українців в РСФСР не мають ні своїх шкіл, ні газет, ні видавництв?

Треба ще відзначити стиль полеміки Леніна з його опонентами. Вони для нього не політичні противники, хоч вони такі, як і він, марксист, — але вороги, зрадники, яких треба знищити. З своїми політичними противниками Ленін не полемізує, не шукає правди, не намагається їх переконати, він їх лає і ставить на лаву обвинувачених. Юркевичеві, крім згаданого вище, він закидає «найбезсоромнішу зраду» інтересів пролетаріату, демократії і навіть України (за те, що Юркевич протестував проти обрусіння українського пролетаріату!), називає «вузьким і тупим буржуа», Лібмана прозиває «націоналістичним міщанином». Натомість про себе цей здеклясований інтелігент, живучи у Швейцарії, пише: «ми — робітники», «ми — пролетаріят» та ін.

Існує велика дослідна література про те, що така вдача Леніна і його співробітників мусіла привести до тоталітаризму і безконтрольної диктатури, до атмосфери ненависництва, до легалізації найбільших злочинів, і то також у відношенні до найближчих товаришів, в ім'я, мовляв, «великої ідеї». Є відомою справа, що підпорою всіх, лівих, чи правих, тоталітарних систем є зфанатизовані примітиви плюс армія безхребетних поплентачів. Перші з них готові влаштувати різню кожному політичному противникові, якому вожді закинуть «зраду». Другі, за ціну особистих вигод і кар'єри, готові гнути спину перед кожним тираном, виправдати кожний злочин. Джерел злочинів Сталіна, Дзержинського, Ягоди, Єжова чи Берії треба шукати доволі глибоко...

Є ще один аспект писань Леніна. Смішно робиться, коли читати деякі його «передбачення», висловлені 60 років тому. Звичайно, людина могла помилятися. Але дивно, коли такі «пророцтва» Леніна сучасні вожді КПРС дають до вірування народам Радянського Союзу, як нове об'явлення. Так, наприклад, Ленін писав, що «інтернаціоналізм, злиття націй росте з кожною верствою залізниці», мовляв, цивілізація і модернізація суспільства приведе до зникнення націй. Тим часом вийшло зовсім навпаки. Звичайно, світ став менший, він покрився не тільки сіткою залізничних, але й повітряних ліній, але це не змусило ні одну націю в світі добровільно зректись своєї окремішности. Або інше. В цій же брошурі Ленін писав, що «принцип національності історично неминучий в буржуазному су-

спільстві», мовляв, при соціалізмі нації зникнуть, розчиняться в якійсь супернації. Вистачить згадати приклади Югославії, Румунії чи малесенької Албанії, щоб побачити, як жорстоко життя посміялось над верховним жерцем марксизму.

Притягання Леніна для того, щоб ним виправдати сучасний курс русифікаційної політики, не є випадкове також у світлі офіційних документів цієї політики. Від часу 22 з'їзду КПРС у жовтні 1961 року, на якому декретували злиття націй і тим самим легалізували русифікацію, ця справа на ділі не сходить з сторінок радянських публікацій. Чого тільки там не розхвалюють? І «стихийний потяг» до вивчення російської мови в неросійських школах, і ріст російських шкіл в неросійських республіках (в РСФСР українські школи не дозволяються), і «прогресивне» значення поселення росіян в неросійських республіках, які таким чином стають «багатонаціональними», і останньо, «інтернаціональну» форму культури неросіян (досі зміст мав бути соціалістичний, але форма національна). В цю кампанію масового національного політичного народодиввства впрягли не тільки пресу, але й серйозні ніби журнали, на цю тему появляються «наукові» трактати, пишуться докторські і кандидатські дисертації.

Ось журнал «Вопросы истории КПСС» за лютий 1965 року надрукував статтю А. М. Гіндіна і С. Г. Маркіна п. н. «О некоторых особенностях нового этапа дружбы народов СССР». У статті, з одного боку, невільничче повторювання цілих фраз нової програми КПРС з 1961 року про «советский народ», як про нову спільноту народів Радянського Союзу з спільними інтересами, спільною духовістю, культурою, мовою, з цинічним твердженням про те, що «особую роль второго родного языка в республиках играет русский язык», з другого — нове твердження, що існуючий уже тепер «советский народ» — це перехідна стадія до повного злиття націй». Досі говорили, що злиття націй це далека музика майбутнього.

Рівночасно в статті чимало доказів на те, що з цим злиттям націй не так уже легко впоратися сучасним колонізаторам. Справа в тому, кажуть автори, що діє ще спадщина минулого, що є різниці в культурному й економічному розвитку народів СРСР, що неросіяни перебільшують значення своїх національних традицій, що, врешті, існує «капіталістичний світ» і «контрреволюційна еміграція», які намагаються поглибити внутрішні протиріччя між народами Радянського Союзу. Авторі нарікають, що «буржуазні фальсифікатори» пишуть, що росіяни опановують чужі території, ведуть русифікацію і що тому треба посилити боротьбу проти виявів всякого націоналізму. Але про існування російського шовінізму вони мовчать.

Щоб боронити свою політику злиття націй, ЦК КПРС використав двадцять років тому закінчення другої світової війни. Розумування було таке, що, мовляв, тільки завдяки «дружбі і єдності» народів Радянського Союзу вдалося перемогти гітлерівських загарбників. При тому цілковито замовчується той факт, що, поперше, народи Радян-

ського Союзу боролися проти Гітлера тому, що він ніс їм тотальне фізичне і духове знищення, подруге, вони боролися не в обороні існуючого режиму, але в надії, що по війні режим зміниться. Ясно, що ні за яке злиття націй вони не воювали. Тим часом у великій статті в московській «Правді» за 6 травня ц. р., присвяченій згаданим роковинам, обманливо справу злиття націй поставлено на перше місце з закликком боротися проти націоналізму. На цю саму статтю появилася інша стаття в тій же «Правді», рівно місяць пізніше, 6 червня ц. р. Цікаве, що автори, чи автор тих статей не завдали собі багато труда, і статті вийшли подібні, наче сіямські брати. 6 травня «Правда» писала, що «партія веде непримиренну боротьбу проти всяких виявів і пережитків націоналізму і шовінізму», а місяць пізніше, що «треба вести непримиренну боротьбу проти виявів і пережитків всякого націоналізму і шовінізму». Як видно, робота відповідального радянського журналіста зовсім нескладна. Треба тільки добре списувати партійну програму. Бож згадані фрази живцем взяті з програми і постанов, прийнятих на 22 з'їзді КПРС.

28 травня ц. р. ця ж сама «Правда» присвятила справам національної політики ще одну статтю, але в ній автор списував вже з інших партійних постанов і розкрив того, хто нібито відповідальний за всі невдачі національної політики КПРС. «Не слід забувати, — читаємо там, — що буржуазна пропаганда постійно намагається різними засобами отруїти свідомість радянських людей. Вона не відкидає нічого, ні спекуляції на наших недотачах і труднощах, ні зловних вигадок, ні дезінформації і клевети, вона намагається вбити клина між керівниками і масами, оживити націоналістичні пережитки».

Особливе місце у проповідях політики русифікації і злиття націй та в нападах на національну сомооборону неросійських народів ЦК КПРС призначає самим неросіянам, тобто тим неросійським елементам, які коштом свого народу вислугуються перед Москвою. В цій галерії чимало відомих «нацменів» типу Гафурова, Джандильдіна, Рашидова, Кравцева та ін. Якраз два роки тому, себто в травні 1963 року появилися у «Правді» три підряд статті першого секретаря ЦК КП Узбекистану Ш. Рашидова, секретаря ЦК КП України А. Скаби і секретаря Львівського обкому КПУ В. Маланчука під багатомовними назвами: «В дружбе наша сила, наше счастье», «Вдохновенно служить народу» і «Быть всегда в наступлении на идеологическом фронте». В статтях напади на ідеологів «буржуазного світу», що, мовляв, затрують душі радянських діячів культури (Скаба), запевнення, що «для узбецького народу російська мова стала другою рідною мовою» (Рашидов) або що «Львівщина одержала велику безкорисну допомогу від братських республік, передусім від нашого старшого брата — російського народу» (Маланчук). Такі статті появлялися періодично впродовж останніх двох років і появляються далі. Ось у шостому числі московського журналу «Коммунист» за квітень ц. р. стаття литовця Г. Зіманіса, в якій говориться про «все

більш» тісне зближення націй Радянського Союзу, про те, що «все більше» росте тяга до російської мови в національних республіках, що «все більше» литовців, зокрема молоді, знають російську мову та більше російських газет і журналів поширюються в Литві. Правда, автор відважніший від інших неросіян. Він каже, що чимало росіян у Литві знають литовську мову, але треба плямувати тих, які, роками живучи в національних республіках, не знають мови даного народу.

Пропаганді русифікації і прославлення всього російського служать навіть так звані дні культури, що порядком обміну відбуваються між поодинокими національними республіками. Недавно відбулася в Узбекистані декада української літератури і мистецтва. Секретар ЦК Узбекистану Р. Нішанов надрукував з цього приводу статтю в «Радянській Україні» під назвою: «Приїздіть до нас в Узбекистан». У статті декілька приемних фраз на адресу українців, а далі такі дитирамби: «Узбецький народ, як і український народ та інші народи нашої Батьківщини, на власному досвіді переконався, що в дружбі народів, і насамперед у дружбі з великим російським народом, його щастя. Російський народ своїм ясным розумом, щедрим серцем, своїми ділами завоював загальну повагу і палку вдячність усіх народів нашої країни...» Точно як у відомому сталінському тості на честь російського народу в травні 1945 року. А далі Нішанов, у цій ніби українській газеті, з приводу дня української культури пише: «Ми з дитинства знайомі з українськими письменниками, твори яких перекладалися на узбецьку мову або видані другою нашою рідною мовою — російською...» І ще: «Велику і неоціненну допомогу у розвитку культури узбецького народу подала нам література і мистецтво великого російського народу та інших народів нашої країни». Постає питання: декаду культури якого народу влаштовували в Узбекистані?

Усі названі приклади не лишають ніякого сумніву, що в політиці масової русифікації і злиття націй змін в Радянському Союзі немає. В цьому пляні треба також розглядати видання згаданих вище «Критичних заміток» Леніна.

**ДАРІЯ РЕБЕТ: У ЛЯБІРИНТІ
КОМСОМОЛЬСЬКОГО ВИХОВАННЯ**

(Огляд журналу «Зміна» за 1964 рік)

У цьогорічному травневому числі київського літературно-художнього і громадсько-політичного журналу ЦК ЛКСМ України «Зміна», на окремій вкладці на двох великих сторінках уміщена монументального стилю кольорова картина Валентина Задорожного, що помітно притягала увагу глядачів на республіканській художній виставці «На варті миру». Назва картини: «На місці минулих подій», а постать дядька на милицях, з орденом Червоної зірки на сорочці, не залишає сумніву, про які саме минулі події думає художник і разом з ним статично-задумлива група селян на тлі контурів суворого пейзажу. Стриманий розмах і прихований драматизм композиції у скупій, але вимовній гамі бронзових, червоनावих і жовтаво-білих барв — це (за словами рецензента картини, одного з редакторів «Зміни» Юрія Щербака) спогад народу про війну і реквієм її трагічним жертвам, а водночас зображення віри народу і дослідження чистих джерел мужності людської і тієї життєтворчої сили, котра дала змогу людям вистояти і не втратити гідності за всіляких обставин. Щодо самого художнього вислову, то, як видно з коментаря, виникають хиткі питання: «Чи не штукарство це? Чи не вияв нездорових смаків, чи не замаскована витівка модернізму?»

Юрій Щербак відповідає на ці питання, що це не дешева оригінальність художника: «Звичайно, він міг би залити обличчя своїх героїв веселенькою рожевою фарбою, зобразити чоботи так, щоб вони аж рипіли на полотні, а суворий умовний пейзаж на другому пляні змінити на розкішну олеографію з життя зразково-показового агроміста». Але тоді «з'явилася б ще одна (як багато їх було колись!) примітивна кольорова фотографія, на якій бовваніли б чистенькі манекени, народжені холодною калькуляцією ділка».

І далі про художника, про важкий шлях художнього формування, «збирання зерна правдивості»: «Коли Валентин прийшов до Київського художнього інституту із стрілецької дивізії одразу після війни, в образотворчому мистецтві добре почували себе люди, які зміли зграбно змалювати грізні чорні вуса і грізні недремні очі, золото еполетів, сяяння кришталевих бокалів, піднесених над святковим столом, червоні генеральські лямпаси...»

А все ж, виходить, що і після такої «школи» у допитливих художників дозріває «утвердження власного світогляду, власного бачення, власного відчування правди».

ПРОГРАМОВІСТЬ І ШУКАННЯ

Не випадково зроблено тут такий детально ілюстрований вступ до поставленого завдання: дати огляд одного річника (до речі, неповного) журналу «Зміна» за минулий, 1964 рік. Ато точніше: не так ідеться тут про сам журнал і редакційний бік справи, як радше про спробу зібрати цікавіші явища і проблеми, якими живе чи якими змушене жити українське молоде покоління, втиснене в рамки програмової діалектики і фактичної гри протиріч підбільшовицької дійсності.

І власне вгорі накреслена картина, перші враження від неї, разом з примітками критика, доволі характерно віддають тенденції, напрямки, ідейні й мистецькі шукання молодого творчого активу, про що говорить сам зовнішній вигляд цього місячника, що з усе іншою кольоровою обкладинкою, з численними ілюстраціями і репродукціями художніх картин, немов намагається вирватися з штампової сіризни і якнайбільше промовисто висловити своє зацікавлення до різнобарвного, різнобічного, живого і свіжого. А взагалі, то і тут, у полоні всевладного соцреалізму, даремно хотів би хтось знайти готову скарбницю переломових відкриттів. У всьому, і зокрема в образотворчому мистецтві, зустрічаємо часом тільки вільніші штрихи «легшої» руки чи взагалі відважніші задуми. Різні малюнки, графіка, ліногравюри, акварелі, мозаїки і т. д. відходять, буває, від школи красивої фотографії і в змаганні до усучаснення художнього вислову засвідчується тут і там індивідуальність деяких мистців.

Але все таки, як у випадку Задорожного-Щербака, при різних обговореннях мистецтва, яке позначається самобутністю і «сучасністю за формою», поспішно складаються заяви, що одначе така то і така творчість «далека від абстрактної формотворчості». Такі оцінки, наприклад, дістала львівська виставка гравюр А. Зубка, у якого, як майже у всіх інших випадках, рівночасно підкреслюється яскрава і визначна національна своєрідність («Зміна» ч. 1, 1964). І так воно справді є. На різних зразках така характеристика стосується не лише питомених художніх форм з народним кольоритом, орнаментальністю і не рідко з іконописними елементами, але це стосується також сюжетів образотворчого мистецтва, що черпає свій зміст не тільки з фольклору, але і з глибших ідейних історичних і суспільно-етичних тем. Крім етнографії, рідного пейзажу, міст, землі і природи, часто тепер відзеркалюваної карпатсько-гуцульсь-

кої динаміки, помітно виступають тематичні картини, як ось: «Як тебе не любити, Києве мій», «Золоті ворота», «Легенда про Київ» та інші. Окреме місце мають літературні ілюстрації молодих талантів («Ілюструє молодь»), що між іншим підкреслено тепло опрацьовують теми, зв'язані з життям і творчістю Шевченка.

Очевидно, загально панує програмовість, з якою, зрештою, як і на кожному іншому полі виходить часом всіляка плутанина. І часто не так самі автори, як деякі їх тлумачі на всякий випадок засвідчують правдивість старої народної мудрости: «І Бовові свічка — і чортові огарок». Ось так у 10 числі журналу на одній сторінці є три кольорові картини В. Ф. Овчиннікова, і з цього приводу примітка: «Тут і глибоко національний образ козака Мамає, виконаний з кращих народних традицій»... і мозаїка «Жіноча голова», та «головний в цій серії є образ червоноармійця», який чомусь саме і є «втіленням невмірущих ідей пролетарської революції»,... «і все це робиться з однією лише метою — зробити наше життя красивішим».

Отак частенько подібне «програмові узагальнення» щодо літератури і мистецтва, де говориться про творчість для «рідного радянського народу» і про «національну культуру, якою зможе пишатися народ» (ч. 5, 1964).

У такому пов'язанні у різних аспектах унагляднюється питання неухильно життям накиненої програмовості у всій культурній творчості; програмовості вимагає партійна диктатура, і разом з тим спонтанно родиться ще інша програмовість, та, яка, заперечуючи рабство, проповідіє і хоче реалізувати ідеал свободи і вільної творчості. Одну і другу програмовість демонструють наявно або приховано, спрощено-пропагандивно або естетично більші і менші таланти, і вона є майже всюди. Це легко довести і на такому незаперечному таланті, яким був і «публіцистичний» та «декларативний», а при тому і справжній поет — Василь Симоненко.

Дві величини: критерії суспільного кредо, подиктованого громадською совістю, і художня індивідуальність, як така, сплітаються у творчості. Такі проблеми і наявні тенденції доволі проречисто віддає одна розмова з чужоземним гостем, віднотована у сьомому числі «Зміни»:

— О. Корнійчук: «Джон, вже давно настала пора зібратися нам, письменникам різних країн, і подумати над тим, як зблизити народи» (супроти загрози термоядерної війни, що висить над землею).

— Дж. Стейнбек: «Не це є полем діяльності письменника. Перше завдання його — не дискутувати, а писати».

— О. Корнійчук: «Великі письменники минулого не відмовлялися від обов'язків громадянина».

— Дж. Стейнбек: «Це не зовсім так. В такому випадку письменник перетворюється на проповідника».

— М. Вінграновський: «Якщо письменник не проповідник, то хто ж він тоді?»

— Дж. Стейнбек: «В кінцевому рахунку він проповідник», — сказав, подумавши. І тут же вперто додав: «Але він не повинен ставитися до себе, як до проповідника!»

Тут репортер цієї розмови В. Колінько додає від себе: «В цих словах прозвучала позиція спостерігача. Тісна це позиція. І правильно сказав трохи згодом Микола Вінграновський: — „Письменник — це талант плюс світогляд. Із сирого матеріалу кожен ліпить образ за своїм світоглядом”...»

З цими питаннями близько пов'язані проблеми модернізму і спільних універсально-людських елементів у культурній творчості. У відділі, де відновуються нові літературні появи, містяться рецензії, силуети живих і померлих, у першу річницю смерті Мар'яна Крушельницького у четвертому числі журналу опубліковано дещо з його лекцій по режисурі для молодих. Ось уривки:

«В народі немає вульгарного. Його мистецтво благородне. В малярстві народу нема урбаністичного модерну, в музиці — какофонії, в танках еротоманії та сексу. Народне мистецтво має благородну форму... Прагніть до нього...»

«Знайомтесь з народною творчістю. Український народ в доробку своєму має абсолютно не відкриті архіпелаги асоціацій, образів, перетворень. На жаль, ми не можемо зараз похвалитися глибоким проникненням творчої молоді в цю скарбницю. Космополітичні вітри несуть до нас гнилі залахи закордонної трутизни, яка проповідує нігілізм, зневіру, безідеалля. І саме на вашу пайку припаде велика частка боротьби за сьогоднішнє мистецтво, найправдивіше в світі...»

«На сьогодні в нашому театрі мало наукового експерименту, філософського узагальнення, гострої форми. Театр став занадто спокійним для того, щоб в нього ходити. Він став виробництвом. Але якщо театр виробництво, чому ж нас тоді непокоїть така кількість штампів? Адже якість кожного виробництва залежить від кількості штампів, якими це виробництво оперує. Чим штампів більше, тим виробництво краще».

Як бачимо, судячи, зрештою, тільки з фрагментів, і найкращі бажання рости у боротьбі зі штампами виходять немов все таки затиснені і спутані якимось острахом перед «модерном», власне перед експериментом розмаху і проби сил на ширших орбітах. Причини цього явища можна легко пояснити важкими умовами творчості, вимушеним послухом директивам, але також і постійною загрозою національній екзистенції і національній культурі. У бажанні зберегти бодай мінімум в обороні національної самобутності, яка є таки домінантою прагнень до культурного розвитку, — легко попасти у спрощену народність, що при недостатній упевненості щодо національного самоутвердження замикається в собі і породжує брак відваги вийти на ширші води, зіткнутися зі світом, піти назустріч новому. Так часом витворюється вигідне для режиму і Москви трагічне заворжене коло подекуди і самобутніх штампів на-

родницького просвітянства, що по суті є недостатнім і може бути однаково небезпечно і для загального культурного поступу і для справжньої національної власнопідметности.

ЗАСЛОНЕНІ ГОРИЗОНТИ І ВЛАСНІ СЮЖЕТИ

Вузькість літературних обріїв помітна передусім у трактуванні чужої, світової літератури. Журнал, що має виховувати молодь на зрілих творчих людей зовсім бідний хоч би на такі найконечніші зразки і матеріяли, які повинні б належати до загальної орієнтації освіченої культурної людини. Він не відкриває молоді вікна у світ. Десь попаде переклад двох сонетів Шекспіра з нагоди 400-річчя з дня його народження, десь кілька зразків з літератури сусідніх народів до Шевченкового ювілею, чомусь якраз розмова на тему, чи справді існував Тіль Уленшпігель, бо це «народний герой» і «борець за свободу»; чи, нарешті, кілька уривків з Гемінгвея «До щастя нема вкорочених шляхів», але обов'язково з такою правовірною приміткою редакції:

«Нотатки, які ми друкуємо з деякими скороченнями, — своєрідна сповідь великого письменника незадовго до смерті. В них особливо відчутна любов митця до праці, добра, щирих людських почуттів і пристрастей. Однак слід мати на увазі, що не все тут для нас прийнятне. Так, спірними є судження Хемінгуея (!) про самотність, про кохання, як всеосяжного творця людини і світу, не вдалося йому більше чітко висловитися в розділі „Про сучасність і майбутнє“. Треба пам'ятати про капіталістичне оточення письменника, а також його досить незвичайний життєвий шлях» (ч. 12, 1964).

Щодо оригінальної літературної творчости, репрезентованої молодими силами, то в загальному помітніше місце має поезія. Прозові жанри в коротких нарисах, новелях, оповіданнях переважно пересякнуті надто наглядними виховно-моралізаторськими завданнями. Тут, щоправда, демонструються звичайно зовсім гарні ідеї, як от життєвий гарт, дружба, відповідальність, жертвенність для других людей, героїка щоденного життя і взагалі гуманна шляхетність, що знаменна для всіх виявів культурної творчости; але, не досягаючи, за деякими винятками, більших вершин літературного вислову, ці жанри залишаються надто поверховими.

Зрозуміло, що дуже часто опрацьовуються події, переживання і геройські подвиги за останньої війни, але й вони частіше відтворюються у формі коротких спогадів, документації і біографій. Тут і там іде відгомін давніших часів, пробиваються ремінісценції драматичних ситуацій за колективізації з враженням гнітючих чуттєво-психологічних наслідків. Своєрідний настрій таких зворушень віддає психологічно глибока картина Григора Тютюнника «Місячної

ночі», де дядько Тихін оповідає про те, як він замолоду, вибраний у правління, підступом забрав у свого приятеля Юхима коня, що був тому за друга його гіркої самоти після втрати дорогої дівчини. Він тим конем не сіяв, не орав, добра не наживав, а «так його кохав, так доглядав... гриву гребінкою чесав, копитця обрізав»; грав на сопілку, а коник танцював у місячну ніч. Утрати коня Юхим уже не міг ніколи забути, він понуро нагадував про себе і свій біль Тихонові. А дядько, згадавши цю подію на старості літ, сповідається: «Виходить, позаздрив циган старцеві, що в нього торба нова»... «Воно якби мені той розум, що зараз, то може б такого й не зробив». А юний слухач, заслухавшись у важке минуле, докінчує свої думки: «А дядько хай так і знають: завтра з ними по рибу не піду» (ч. 3, 1964).

У літературі пробивається щира і глибока любов до природи, до живої тварини, до людського молодняку, часто влучно підглянено, як сприймається життя малими, ніби другорядними персонажами, і з їхньої призми синтезуються життєві правди, етичні закони і правдиві порухи душі. Приходить на думку «Атілла та сірій» Валерія Шевчука. Після того, як у первісно прегарних таємничих нетрях поліської природи вовк напав і на смерть зранив величного бика Атілла, — малий Гриць, що гіркими сльозами обмив загибіль Атілли, питається:

— Діду... А хіба Атілла щось зробив вовкові?

— Ні, — сказав дід.

— А чого вовк на нього напав?

— Бо він вовк, — сказав дід.

— Але ж Атілла йому нічого не зробив...

— Вовк є вовком, — сказав дід.

Гриць уважно на нього подивився і прикусив нижню губу.

— Вовк є вовком, — повторив дід і встав. Зайшов у хату, взяв рушницю, закинув її на плече й пішов (ч. 9, 1964).

Як відомо, вже давно обговорюється роль фантастики в літературі. І ось приклад, для чого може придатися марксистська діалектика: «Адже ми озброєні марксистсько-ленінською теорією суспільного розвитку, теорією наукового комунізму, теорією, що показує, якої форми неминуче набуде суспільство у своєму розвитку. Чи не є утопізм науково-фантастичного жанру кроком назад?» Та тут же автор, критикуючи популяризаторські (а не художні) критерії «науковості» і «технічної вірогідності», — висловлюється за наукову фантастику в сучасній літературній сенсі (М. Петровський, «Наукова фантастика: читовище література» (ч. 5, 1964).

У практичному застосуванні цієї тематики знаходимо оповідання з відтінком думок і висновків життєво-філософського скерування. Ідеться про робота Кіба, що несамовитим способом виявляє свою живучість. Він пересувається з шаленою швидкістю, не знаючи ніяких перешкод, з'являється несподівано і таємничо, «наче з неба»,

розтrophуючи все навколо, сіючи жах і замішання. «Кіб мав жорстоку схильність до безглузлого руйнування». Оволодіваючи машинами, він розбирав прецизно складені предмети на ніщо. «Жодного разу не вступив у будь-які взаємини з людьми. Його цікавило все, крім людей. І цікавість та була жорстока... Це руйнування було виконане цілком кваліфіковано... Величезна фізична сила допомагала йому в дивних пошуках. Створювалося враження, що він дійсно щось шукає... «він становив собою суспільно небезпечне явище». Після вичерпання енергії у його акумуляторах Кіб «умер», і тоді професор-конструктор задумується над тим, «що бракувало механічному розумові робота?» І він доходить до твердження, що не вкладено роботіві заповіді про «недоцільність руйнування доцільного і прекрасного» (Ю. Лоцманенко, «Формула краси», ч. 2, 1964).

І це теж програмовість у літературі.

ПОКЛИКАННЯ ПОЕТІВ

Як згадано вище, у журналі, де бачимо відомі нам імена: І. Драч, І. Калинець, Г. Кириченко, В. Коротич, В. Симоненко та інші, — помітно вибивається поетична творчість, при чому найхарактерніше те, що різні поети слабшого і сильнішого таланту у багатьох випадках виявляють почуття місії і свідоме бажання служити ідеям, народові і творчим змаганням.

Сам цей принцип висловив В. Коротич у вірші «Пам'яті Т. Г. Шевченка». Оце уривки з нього:

Не доб'є мене цар, на фельдфебля рисами схожий,
не скарає фельдфебель,
подібний лицем до царів.

Є пісня у серці моему.
Недоспівана пісня,
Що ляже у інші серця.
Що на гімни обернеться,
Стане рядками в поеми,
Що ніколи не згине,
Ніколи не дійде кінця
Перевтілення душ.
Перевтілення віршів та духу —
Атрибути поезики,
Вічна реальність її.
Пісня стіни зламає,
Здолає катівень задуху —

І воскресне, —
 Як воїн, що зраним йде у бої.
 (ч. 5, 1964)

З провідною ідеєю «народжуйте себе допоки світу» висловлює І. Драч своє динамічне «Слово»:

Туте од сонця, чорновеличаве,
 Воно провисне буйним гроном гроз...

Не будьте самовбивцями. Дарма
 Схолоне мозок у тенетах жаху,
 І кулемети виставить зима
 На вас, парадоксального невдачу,
 І чергами підкосить жартома.
 І ляжете ви трупом серед шляху,
 Якому краю ні кінця нема,
 І Янус часу з мордами двома
 Позаздрить скисло отакому краху.
 Не будьте самовбивцями дарма.

Це слово Драча, як і загалом цілого активного покоління, звучить сугестивним оптимізмом. У вірші «Травневий гімн» читаємо:

Ми чорні гори перегорнем,
 Ми вдарим серцем в мур зажур,
 Ми розквітаємося з горем
 На рівні вічних партитур!
 Летить прокльон в зимовий сон, —
 Ми розкутурхаєм в двобої
 Людський граніт...

(ч. 9, 1964)

Динаміка, хай у декого і наївно висловлена, це частково, побіч солодкової сентиментальности, найосновніша психо-програмова прикмета поетичної творчости, що при всій громадській настанові визначається і індивідуально-підметними рисами. Ось кілька зразків:

Петро Мах:

У серце море з клетотом візьму
 Щоби неспокій людям дарувати.
 Піду у світ, тривожний, молодий,

Омитий хвилями снаги нової,
 ... Сухим не хочу вийти із води,
 Бо прагну пахнути хвилею морською.

(ч. 9, 1964)

Галина Гордасевич:

Я не хочу щастя такого,
 Що його можна з гілки зірвати.

Ні, хай щастя буде як вітер,
 Що летить навесні над землею,
 Всіх тривожить, хвилює і кличе
 В невідомі країни далекі,
 В безконечні нелегкі дороги.

(ч. 5, 1964)

Анатолій Криворотько:

І чим далі іду я — вершини видніші,
 Хай доріг ще багато, та сила зроста!
 Я не смерті лякаюсь, а мертвої тиші,
 Бо за нею в людини стоїть глухота.

(ч. 9, 1964)

Олексій Булига:

... мов гострі списи,
 Скерую у простір здобутки дій,
 Гідної більше не знаю риси,
 Як з небом і долею йти на двобій.

Я перехожий — трильйонна крапля
 (на гребені розбурханих поколінь).

Світ перехожих — це вічний подив.
 О, з'єднане сляво людських творінь!
 Я знаю: людиною бути — подвиг
 В потоці згоряючих поколінь.

(ч. 3, 1964)

Отож, як бачимо, динамічний мотив «перевтілення» і тяглости, висловлений у Коротича, належить до загальноусвідомленого творчого кредо.

Скіфи... гуни —
вимерлі епохи

Все земля сховала в глибині...

Знаю:

безбережні час і простір,
а в мені початок є й кінець,
тож не зможуть проростати брості,
коли всхне під ними корінець.

Але я не битиму на сполох,
бо напевно в історичній млі
з мого серця

вийме археолог
теплу грудку рідної землі.

(Іван Гнатюк, цикл «Бусоли», ч. 10, 1964)

Значення тяглости стосується не тільки наверствувань минулого у сучасній дійсності, але й усвідомленої життєстверджуючої ролі для майбутнього, і творчої індивідуальної відповідальності сучасності перед прийдешнім. Вислів цьому дає цей самий автор у вірші «Сліди»:

Сліди — властиві індивіду,
це — відпечаток роду й рис.

Лиш той боїться свого сліду
хто ходить петлями,
як лис.

Життя й земля — усе рахманне:
легенько,

тінню перейди,
а непомітно інший гляне —
і на очах — твої сліди.

Не замести їх
і не змити...

Якою ж виявиться путь,
коли нащадки — слідопити
твій слід
на карту покладуть?

(ч. 10, 1964)

У цьому самому числі журналу І. Гнатюк ще виразніше розкриває неспокій творчо-інтимних переживань, що, хоч у цьому випадку мають суб'єктивний характер, перегукуються у інших варіантах з іншими авторами цього покоління, яке всіляко намагається встановити істину і своє місце в ній. Ми читаємо:

Мовчазно я сміюсь і плачу,
 бо що слова? —
 Крикливий жест.
 Я заздрю тим, що мають вдачу
 нести в мовчанні свій підтекст.
 Його на погляд не збагнете, —
 підтекст не вміститься в слова,
 бо що слова?
 Слова — монети,
 а їх підроблюють, бува.

І так ми знов вертаємося до проблеми програмовості, яку стороннім по суті важко збагнути до кінця в умовах, де такою недосяжною величиною є повна справжність. У одному вірші Роман Кулик каже, що дерева «найкращі поети»:

Бо вбираючи з атмосфери
 Задуху брехні,
 Вони дають кисень правди...

І далі:

А дерева —
 найкращі громадяни;
 Коли навіть згинаються,
 То тільки на мить,
 Щоб випростатись знову...

(ч. 12, 1964)

Отож мірила етики, відваги і страху, правди і брехні, чести і плазунства — це окремий етично-програмовий комплекс, що поруч сатири власне найсильніший відбиток знаходить у поезії. Ці вартості набирають чимраз більше ваги як критерій громадських класифікацій і людських взаємин. «Плазом плазує нікчемний черв» — каже Анатолій Бортняк у вірші з такими кінцевими рядками:

Хороше йти!
 Хай сніги — на скроні,
 хай буревій — в груди.
 Хороше жити
 з братами по крові,
 крові —
 найвищої групи.

(ч. 6, 1964)

РІЗНІ ГЕНЕРАЦІЇ

Мерехтять окреслення: друзі — ровесники — однодумці, і обговорюються різниці та схожість. Ось «Слово про сина», де карбуються почуття і духовість, конкретне життя і його утвердження, ступенювання вартостей і ріст на окремих етапах:

Я сьогодні до тебе звертаюся, сину.
Не мені торувати стежки до зірок,
На землі протоптав не одну я стежину,
На землі я зростив не один колосок.
І черешня край шляху заросені віти
Простягає до мене такі запаші.
На священній землі мені легко ходити
І тяжіння її не здолати мені.
Знаю, будеш ти, сину, прудкішим від птаха,
Тільки перш ніж злетіти у зоряну вись,
Уклонись на світанку черешні край шляху,
Колоскові земному вклонись.

(Петро Шаповал, ч. 5, 1964)

Гуртування у «леті у зоряну вись» не обмежується, очевидно, виключно датами народження. Цьому присвячує окрему увагу Бортняк у вірші «Про ровесників»:

Вік не завжди зморшками
вимірюється.
Зморшка зморщці — не рівня...

І юний автор оптимістично стверджує, що

... вік розвеснюється
І здає в архів сивину...
менше
випадкових однолітків,
котрим і руки не подаси.

І закінчує вірш:

А старим старого
не зовіте,
коли в нього
юности запас,
коли ми — ровесники за віком.
Ну, а вік
Двадцятий вік у нас.

(ч. 6, 1964)

стерігати у дискусіях на літературні теми, відчуваємо немов інтимну сповідь, у якій бринять нотки жалю і болю за задушевні справи. Тут можна відчутися різні комплекси, що, зрештою, в окремих випадках так і залишаються часом для читача не зовсім зрозумілими. Але все одно вони знаменні для характеристики ідейних настроїв і своєрідних рис, що ілюструється віршем Миколи Сома «Послання вчителю»:

Ти вчив мене букви писати —
Мені тяжко ці букви писати.
Ти вчив мене правду казати —
Мені тяжко цю правду казати.

.
Ти учив мене чесним бути,
Справедливим в людській судьбі.
Мрійник твій, колись в чуні взутий,
Ще не зрадив ніде тобі.
Але ти мені... зрадив... зрадив!
Вся душа моя у вогні.
Ми зустрілися... і ти не радий,
Ти не радий тепер мені.

.
Ти затих. Перестав учити.
Сам тепер ти, немов школяр.
Але ж міг ти колись горіти,
Пломеніти!
Не скніти!
Жити!
І в серцях роздувати жар.

Ну чому... ну чому прийшов я?
Мов каміння слова оті:
«Бережи ти своє здоров'я
І себе бережи в житті...»
Ні, учителю!!! Правду й совість
Я не викину на сміття!
Невеселу почав я повість
Про твоє і моє життя.

(ч. 7, 1964)

Спільність ровесників, друзів і однодумців, можливо, найсильніше підкреслена у покоління, що бодай з раннього дитинства пам'ятає останню війну на Україні з усім жахом прямих і похідних наслідків цього страшного струсу. У пристрасній мові цього покоління якимось небуденне звучить суворість людей, що, несподівано заглянувши в

пекло, не забувають його і всміхаючись до ясного сонця на синьому небі. Це покоління мабуть ніколи не перестане нагадувати:

Ви не знаєте Вітчизняної,
а я з нею був також на «ти».

(Андрій М'ястківський, ч. 5, 1964)

Майже все, що пишеться з такої позиції, можна б програмово умістити під девізою — «Смертю смерть поправши». Власне у такому відділі Борис Олійник написав вірш, що віддає ці історичні величини, які вже тепер творять нову історію, які закарбовуються як зобов'язуюча жертва одної генерації і як її заповіт для тих, що приходять:

Смертю смерть поправши,
ми говорити хочем:
— Ви
 не забули
 наші
спалені порохом ночі?
 Ви,
 що родилися в мирі
після останніх залпів.

Це говорять ті, яких не діждалися дівчата, що «так скоро поробились сивими»; ті,

Що не дійшли до стрічі
Рівно на віддаль дула.

(ч. 2, 1964)

У РІДНОМУ ПРИЧАЛІ

Очевидно, з шуму космічних летів часто, — аж надто часто! — долітає відгомін ракетних мотивів у справжні чи програмово надумані мрії сучасників, що збираються «торувати стежки до зірок».

Також, часом і в пляні зовсім «приземної» комуністичної інструктажної «принциповости», захоплено декларується візія «глобального» патосу:

Вся планета в серце мое вписана,
бореться, нуртується, живе, —

каже М'ястківський, а подібно й інші.

Але і цьому «космічно-глобальному» поколінню, що прагне вия-

вити себе, ще, мабуть, «легко ходити на священній землі», і теж йому, здається, «не здолати тяжіння її». Про тривку силу рідного причалу говорить І. Гнатюк в одному уривку з циклу «Бусоли»:

Крізь власну втому
линуть бусоли
до скрипу скривлених воріт
(повз кипариси і арки райдужні).

.....
летять до рідних, теплих стріх.

(ч. 9, 1964)

І якраз ці справді вітчизняні мотиви, визнання любови до своєї землі і її природи, народу, його минулого і його долі в перемінах часу і подій — це, здається, найбільше типові теми в умовно масовій літературній діяльності, що, очевидно, по-різному звучать у талановитих і вироблених поетів чи у початківців, «аматорів» або графоманів. Ідейно-психологічна мотивізація цієї течії досить безпосередньо висловлюється такими рядками з вірша Василя Бондаря:

Землю, в котру материні руки
Корінцями білими вросли,
Щоб цвіли гречками сині луки
І узгір'я вишнями цвіли, —

Я не міг в бою не захищати,
Як не міг в неволі чорній жити.

.....
Дай же мені право, земле рідна,
В щирій пісні славити тебе.

І ще підтвердження самотності ідейно-естетичних мотивів у одній течії разом з конечним гуманізмом — у вірші Дмитра Луценка «Надхнення»:

Тебе я не шукав за синім морем,
А брав з глибин, з прозорости криниць,
З людським добром, з надіями і горем,
З цвітінням трав і гулом громовиць.

(ч. 5, 1964)

Таке надхнення молодого покоління, немов прозоре світло і вічно чисте повітря, зависло над Дніпром, над Києвом, над Каневом, над степами, де

... починають з вітром говорить
козацькі запечалені могили.

(Микола Пироженко, ч. 7, 1964)

І від цих могил ні в якому разі не віє могильним духом. Здається, що чим далі і допитливіше звертається погляд молодих людей у майбутнє, тим голосніше і бадьоріше говорить до них давнина і тим сильнішою стає віра в народ, у себе самих.

Чиїми очима на світ я дивлюся?

Загиблих.

Чиїми руками я землю грію?

Загиблих.

Чиїми словами я світові мовлю?

Загиблих.

Знамена чиї горять наче рани?

Загиблих.

Якої не знали вони дороги?

В минуле.

Бо нам залишили вони по

смерті

Майбутнє.

(Володимир Підпалій, «Естафета», ч. 10, 1964)

І ще один зов оптимізму під мотто з Тичини:

«Я честь народу, якого правди сила
Ніким звоєвана ще не була»

Прощай, минувшино!

Прощай, полинне вчора!

Твій чорний факел димно відгорів.

І я зійшов із попелища горя.

І я пішов за сонцем зіздарів.

Я став добром над скреслими світами,

Розп'яттям — на розведені мости,

Аби серця колючими дротами

шалений день нікому не скрутив.

Є хліб і сіль. Високі є могили,

Є крик любови.

Є відлуння зла...

«Я есть народ, якого правди сила

Ніким звоєвана ще не була»

(Валерій Юр'єв, «Звіздарі», ч. 11, 1964)

Що можна і на колінах
Померти краще,
ніж стоячи
жити.
... Діти,
Читайте історію.

ГОРДІСТЬ І САМОКРИТИКА

Щоб закінчити, зрештою, зовсім неповний огляд творчої автохарактеристики молодого покоління, що пізнало життя у твердій заправі, труднощах і злиднях, які приреченно простелилися на його шляху; і щоб показати, як народжується і гартується така сила, — ще раз повернімося до Миколи Сомы, що болісно говорить про себе малого «у шинелі аж до п'ят»:

А зима, як заклята відьма,
Що здоїла усіх корів.
Їв макуху. Ридав я ридма.
Як учитися я хотів.
Ех учителю! Перші книги,
Мов ікони, я в руки брав,
І скресали холодні криги
Від правдивости і добра.

А набравши віри в себе, М. Сом у іншому місці пише:

Хто сьогодні ще вірить в бога
той людині недовіря.

(ч. 9. 1964)

І він теж, мабуть, переконаний, що вже здолав усі грози і загадки життя, каже про себе «іду, як бог», і цим якоюсь мірою віддає ще одну рису покоління, закоханого в себе, у свою молодість і снагу.

Але це покоління не тільки вірить у себе, воно й визнає свою дійому зобов'язаність, повторюючи за Симоненком:

Нехай серця не знають супокою,
Хай обганяють мрії часу біг
І наша юність буде хай такою,
Щоб їй ніхто не заздрити не міг.

Це слова з передової «Нас веде молодість» у річницю комсомолу (ч. 6, 1964).

Симоненкові ровесники разом з ним вірять у поступ і його процеси, що виростають як неухильна життєва закономірність:

Хай ми посинієм од натуги,
Поступ не зупиним все одно.
Нові покоління — не папуги,
Щоб товкти заучене давно.

Горді собою і ті, що хоч нескладними словами, але щирою вірою в свій ріст, виявом її — хочуть утвердити себе у неспокійному житті. Як сказано вище, віршовані писання є доволі широко прийнятою формою вислову болів і радощів душі молодого покоління сучасної України. Серед маси віршуючих не завжди є розуміння того, що мистецтво це святиня вибраних, і, буває, друкуються різні: чисті поетичні таланти, і громадські співці Вітчизни, і незнайомі новаки та й інші недосвідчені шукачі життєвих доріг. Журнал молодих кадрів навіть за окремими областями дає місце для старту в творче життя і в літературу.

*

У цей огляд, де наведено різні приклади з ідейно-тематичного погляду, — не потрапило, очевидно, все з найкращих і найпоганіших зразків за чисто літературними мірилами.

(Закінчення в наст. числі)

Вийшла з друку і надійшла в продаж книжка поезій Е. Андієвської

П Е Р В Н І

Ціна примірника: 4 нім. марки, 1 дол. або рівновартість в іншій валюті.
Замовлення приймає вид. «Сучасність» або його представництва.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

СТЕПАН Ю. ПРОЦЮК: **ШЛЯХИ І МЕТОДИ ПЕРЕМІЩАННЯ НАСЕЛЕННЯ В СРСР**

(На прикладі України)

I

Настанови, схвалені XXII з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) щодо перспективного утворення «єдиної радянської нації» чи, точніше висловившись, щодо «злиття націй» в СРСР, викликали цілий ряд коментарів і дуже помітне затривоження з боку всіх неросійських націй СРСР. Зокрема голосний відгомін викликали ці настанови в колах еміграції. У підсумку ж своєї аргументації нова програма КПРС (прийнята на згаданому з'їзді) виразно говорить: «В советских республиках совместно живут и дружно трудятся люди многих национальностей. Границы между союзными республиками все более теряют свое бывшее значение, поскольку все нации равноправные, их жизнь строится на единой социалистической основе... Все они объединены общими жизненными интересами в одну семью и совместно идут к единой цели — коммунизму».¹⁾ Надзвичайно повчальним поширеним коментарем для цих тез є книжка К. Х. Хоназарова «Сближение наций и национальные языки в СССР» (Інститут філософії і права АН Узбецької РСР, Ташкент 1963, 241 стор.), яка повинна б стати настільною книжкою для кожного, хто цікавиться питанням русифікації в СРСР на теперішньому етапі.

На цьому місці слід відразу підкреслити, що такий напрямок національної політики в СРСР цілковито схвалюють також російські білогвардійські емігранти. Наприклад, у статті Алексея Ростова («Возрождение» за листопад 1963) говориться: «Всі народи СРСР спаяні спільними культурними та господарськими інтересами, спільними стражданнями в минулому і спільними надіями на ще неясне, але без сумніву ясніше, майбутнє».

У 1963 році опубліковано точніші та повніші дані перепису населення 1959 року, в тому числі також том, присвячений Україні — «Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР» (ЦСУ СССР, Москва, 1963, 210 стр.). Аналіза статистичного матеріалу в цих томах показує, наскільки міцно підбудована вже тепер нова програма КПРС щодо національного питання. Порівняння даних перепису 1926 року («Всесоюзная перепись населения 1926 г.», том XI,

¹⁾ «Материалы XXII съезда КПСС», Москва, 1961, стор. 405.

Украинская ССР, Москва, 1929) з переписом 1959 року показує, що переміщення населення пішло за ці 32 роки вже досить далеко, так що наша тривога з приводу програми ХХІІ з'їзду КПРС є надто спізненою. До речі, про один «великий радянський народ» і про «радянську людину» говориться в СРСР уже понад два десятиріччя, а в новій партійній програмі ці настанови дістали тільки офіційне визнання та визначення.

Українська преса на еміграції задовольнялася досі тільки наведенням епізодичних відомостей про переселення такої чи такої групи української молоді, селян чи робітників в азійські та північні райони СРСР. За винятком аналітичних, дослідних праць проф. Кубійовича чи спроб окремих дослідників (Соловей, Мироненко) підрахувати втрати українського етнічного потенціалу на базі аналізу різних посередніх матеріалів, у нас, на жаль, не виготовлено систематичних праць, які в історичній ретроспективі з'ясували б методи і шляхи етнічного переміщення населення в СРСР, а зокрема на Україні.

В цій статті ми обминемо проблему переселення людности в царській Росії, бо вона доволі детально досліджена — жадних неясних аспектів у цій проблемі вже немає. За останні роки внесено тут ряд уточнень, але вони не міняють основної картини.²⁾ Як переселювано росіян цілими селами або підприємствами на південну Україну, подає, наприклад, Е. І. Дружиніна в своїй праці «Северное Причерноморье — 1775-1800 гг.» (АН СРСР, Москва, 1959). Зведені дані про іміграцію росіян на Україну на переломі 19 і 20 стол. знаходимо в таких працях О. О. Нестеренка: «Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв.» (Госполитиздат, Москва, 1954) та «Розвиток промисловости на Україні», том 2 (АН УРСР, Київ, 1962); подібні дані наведені в працях Ф. Є. Лося «Революція 1905-1907 рр. на Україні» (АН УРСР, Київ, 1955) та І. О. Гуржія «Зародження робітничого класу України» (Держполітвидав, Київ, 1958), однак у них національний склад робітництва інтерпретований уже менше виразно. Новіші праці з ділянки історії робітництва на Україні, опубліковані за 1963-64 роки (О. А. Парасунько та А. Я. Періцький), питання іміграції російських робітників на Україну в дореволюційний період взагалі не порушують.

²⁾ А. Г. Рашин, «Население России за 100 лет — 1811-1913 гг.», Москва 1956; В. К. Яцунский, «Изменения в размещении населения Европейской России в 1724-1916 гг.», журнал «История СССР» ч. 1 за 1957; В. В. Покшишевский, «Очерки по заселению лесостепных и степных районов Русской равнины», «Учение записки МГПИ» ч. 5 за 1960 рік — Економічна географія; В. М. Кабузан, «Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX вв. (по материалам ревизии)», Институт історії АН СРСР, Москва, 1963.

(Книга Рашина була позитивно оцінена, але в 1963 році її гостро скритиковано за те, що автор замало покористувався новими архівними матеріалами. В праці Кабузана є цінні дані про населення України в 1719, 1795 та 1857 рр.).

Не згадуватимемо також і про 1917-28 рр. Праці українського демографа світової слави М. В. Птухи про стан населення України в цей період мають надалі своє капітальне значення, зокрема його праці про зміни в народженнях та смертності людности різних національностей на Україні — в першу чергу українців та росіян. Ці праці були неприступні в 1936-55 рр., і лише в 1957-60 рр. їх видано російською мовою в Москві («Основы исчисления населения УССР за вторую пятилетку», збірник «Вопросы экономики, планирования и статистики», Москва, 1957, стор. 430-444; «Очерки по статистике населения», Москва, 1960, 460 стор.). До речі, відомо, що також у 1917-28 рр. мала місце еміграція українців в азійські райони СРСР, при чому велика кількість росіян переїхала тоді на Україну. Для прикладу нагадаємо, що численні загои «трудармії», що були прислані разом із з'єднаннями червоної армії в 1918-19 рр., назавжди залишилися на Україні. В. І. Наулко правильно підкреслює, що за переписом 1926 року на Україні було коло 40 тис. чоловіків-росіян у віці 20-30 років більше, ніж жінок-росіянок того ж віку, хоч відношення чоловіків до жінок по УРСР становило тоді приблизно 1 : 1 («Современный этнический состав населения Украинской ССР», журнал «Советская этнография», 1963, ч. 5, стор. 46-59).

У нас прийнято думати, що десь до 1930-31 рр. українська радянська влада була настільки міцною, що вона могла паралізувати всілякі русифікаторські заходи Москви. Насправді в період т. зв. українізації було багато дуже темних сторінок, до яких треба передусім зарахувати нездорові стосунки на селі. Тоді свої рідні «комнезами» (ще без виразної участі зайшлого російського елементу) повели з власної ініціативи загострену боротьбу з заможнішими хліборобами і з церквою. З другого боку, в реакції консервативних елементів на селі позначилося багато отамансько-анархістичних первнів, у наслідок чого мусіло прийти до конфлікту між селом та пов'язаними з ним колами і суворою, схоластичною більшовицькою структурою. На канві цих нездорових умов, які деколи переростали у фазу цілковитої анархії, Москва почала свою організовану та цілеспрямовану акцію виміщування населення.

Одним з перших кроків у рамках цієї акції є т. зв. «рух 25-тисячників», який офіційно почався резолюцією пленуму ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1929, коли послали 25 тисяч партійно вишколених кадрів робітників у найважливіші сільсько-господарські райони СРСР, щоб там організувати колгоспи та керувати всією сільсько-господарською роботою. Треба зазначити, що цю акцію на Україні попередило відрядження на село червоноармійців та промислових робітників з українських заводів. Так, улітку 1929 Українська військова округа надіслала в села України 12 тисяч червоноармійців, «серед яких було багато представників робітничої класи» (І. І. Слинко, «Допомога робітничого класу селянству України в період підготовки і розгортання суцільної колективізації», «Наукові записки

Інституту історії АН УРСР, ч. 11, Київ, 1957, стор. 271-288). Крім червоноармійців, восени 1929 на українському селі працювало 3 886 «робітничих бригад», у склад яких входило понад 17 тисяч осіб. Однак до «листопадового пленуму ЦК ВКП(б)» в 1929 році діяльність робітничих організацій на українському селі зосереджувалася передусім на т. зв. «шефській роботі», основний зміст якої становило «культурно-освітнє обслуговування», тобто агітпропаганда.

«Рух 25-тисячників» уже мав інші, куди загрозливіші завдання. На рахунок цього руху підприємства України мали виділитися 7,5 тис. робітників, але вже в перших днях січня 1930 зголосилося 16 526 осіб («Матеріали до характеристики стану сільського господарства України для делегатів XI з'їзду КП(б)У», Харків, 1930, стор. 76). Тоді ще думалося, що робітники з українських підприємств направлятимуться на українські села. Навіть на Харківському паровозобудівному заводі (ХПЗ), одному з найбільше зросійщених заводів, більшість опитуваних робітників висловила бажання їхати на села України, до того по можливості в Харківську округу, і тільки незначна частина молодих робітників погодилася поїхати «вне Украины» (див. «Из докладной записки инструктора Колхозцентра СССР о отборе 25-тысячников в Харькове, 5 января 1930 г.», збірник «Матеріали по истории СССР, документы по истории советского общества», том 1, Москва, 1955, стор. 423-424). Жінки-робітниці майже зовсім не зголошувалися на виїзд. Наприклад, на заводах Миколаєва мобілізовано 243 робітників, в тому числі 8 жінок; між ними було 139 українців. На перевишкільні партійні курси прислано до Миколаєва з Юзівки 172 робітників, у тому числі 3 жінки; між ними були тільки 64 українці (згаданий збірник, стор. 439-442).

25 січня 1930 проголошено звернення партії про «ленінський набір ударних бригад», пов'язаний також великою мірою з заходами для територіального переміщення кадрів в СРСР. Тоді стало видно, що на Україні залишатимуть передусім росіян, до того ж партійців, зате велика частина українських робітників-добровільців направлялася поза межі України. Одночасно на українські села наїхали тисячі «25-тисячників», завербованих у Московській та Ленінградській областях. Ставлення українського населення до них було крайнє вороже — так, наприклад, у Володимирському районі Миколаївської округи селяни питали на мітингах: «Чому посилають їх керувати сільсько-господарськими роботами, краще послали б когось орати землю?» Або: «До нас посилають робітників і забезпечують ще заробітною платнею, чому ж не пошлють нас керувати виробництвом на заводі?» (згаданий збірник, стор. 439-442). З-поміж 172 промислових робітників, надісланих з Юзівки, 78 призначено головами колгоспів, 67 — членами правління колгоспів, 15 — завідувачами млинів, а 12 — керівниками МТС. Недарма казали на селі: «От їдуть комісари, на яких доведеться тепер працювати селянам». У Полтавській окрузі ставилися такі питання: «Що це таке?

Їдуть до нас пани, які управлятимуть нами, чи робітники, щоб працювати? Чи, може, посилають нам робітників тому, щоб вивідати, скільки хліба та м'яса можна викачати з колгоспу? Чи не тому, щоб з наших господарств зробити фабрику?» (цитований збірник, стор. 425-426). Багато питань ставлено на тему, хто має оплачувати надісланих «25-тисячників». До речі, Україні вони коштували дорого, бо для них була встановлена тверда зарплата незалежно від величини та економічної міцності колгоспу: в комунах Вінницької округи — 40-50 крб. у місяць, Запорізької округи — 60-78, Одеської та Конотопської округ — до 125 крб., а в Ніженському районі — аж 145 крб.

За підрахунками з липня 1930 в Московській області набрано 6 600 «25-тисячників», з чого в самій області залишилася тільки одна тисяча. Московська, Ленінградська, Івановська, Нижне-Новгородська та Уральська області дали 22 000 «25-тисячників», більшість яких направлено на Україну, Кубань та в Донську область. У документах виразно сказано: «В зерновые районы посланы по преимуществу пролетарии Московской и Ленинградской областей» («Из обзора Колхозцентра СССР о работе 25-тысячников в колхозах не ранее 6 июля 1930 г.»). Ленінградська область дала 4 390 «25-тисячників», з чого поза межі області виїхало 3 740, в тому числі 1 442 — в південно-західній Сибір, 100 — в Середню Азію, а решта — на Україну та Передкавказзя; Івановська область направила своїх на Басарабію (в більшості) і Далекий Схід та в Середню Азію; Нижне-Новгородська — передусім на Білорусію. За пляном Україна мала дати 7 500 «25-тисячників», але вже в перші дні призову зголосилося 16 526 кандидатів; коли вони довідалися, що цих добровільців висилатимуть у Росію чи Азію, то кількість «ентузіястів» упала наполовину і в липні 1930 на Україні нараховувалося тільки 8 030 «25-тисячників». З них 3 531 завербовано на роботу в національні округи Середньої Азії, 1 069 — на Північному Кавказі, 956 — у Нижне-Волзькому краї, 800 — в Казахстані, 150 — в Криму.

В декого могло б постати питання: чому люди «захотіли самі» їхати з України, наприклад, у Середню Азію? Відповідь з'ясовують дані про партійний профіль згаданої 3 531 особи — 2 343 були кандидатами в члени КП(б)У, 304 комсомольцями, тобто разом 75% тих, що виїхали в азійські райони. Вони поїхали туди на виразний наказ партії; так само на наказ партії поїхали на Україну «25-тисячники», завербовані в Росії. І. І. Слинько пише: «На постійну роботу в сільське господарство України на заклик партії прибуло багато робітників з Москви, Ленінграду, Іванова та інших промислових центрів СРСР» (цитована праця, стор. 287). У наведених словах підтверджується факт, що «25-тисячники» назавжди залишилися на нових місцях своєї праці. Так з Туркменської РСР звітували 11 травня 1931, що з 200 осіб 100 залишилося «на постійні праці в колгоспах», 87 включилося в адміністративну та кооперативну працю,

8 повернулося на свої заводи «в наслідок захворіння», 7 самовільно залишили роботу і 2 померли (згаданий збірник, стор. 518-519).

Ми зупинилися дещо докладніше на «русі 25-тисячників» тому, що він становить прецедент для вимішування населення в СРСР, зокрема на селі. У 1930 році за цією методикою розселено по селах понад 25 тис. кадрових робітників, а в наступні роки ця процедура повторяється вже без шумного розголосу. Наприклад, у 1933 році послано на село 17 тис. партійних робітників («Український історичний журнал», ч. 1, 1963, стор. 48-54), а за 1934-39 рр. кількість переселених «керівних кадрів» доходить тільки в сільському господарстві до кількадесятьох тисяч щорічно, при чому на Україну надсилають росіян, а українців направляють на Поволжя, в Казахстан, Сибір.

Тепер уже відомо, що акція 25-тисячників (як і подібні пізніші акції) прямувала не тільки до виміщення населення, але також становила прелюдію до зміцненого тиску на селян неросійських народів, становила початкову ланку в процесі створення штучного голоду 1933 року і зламання хребта самостійности неросійських республік, економіка яких у той час мала ще сільсько-господарський характер.³⁾ На початку 1933 року прибув на Україну Павло П. Постишев, на допомогу якому надано великий загін «партійних ударників», при чому значна частина їх складалася з кадрів ГПУ.⁴⁾ Про участь партійців та робітників лєнінградських і московських заводів у цих загонах говорять також Белов та Кравченко.⁵⁾ Сам Постишев подав їх кількість на Україні у висоті 10 тис. осіб.⁶⁾

Повертаючися до питання переселення керівних кадрів у сільському господарстві, треба підкреслити, що ця практика знайшла свою нову форму в 1939 році. Після прилучення західних областей до УРСР відправлено туди десятки тисяч партійних організаторів, пропагандистів, агрономів, працівників сільської торгівлі; із західних областей почали переселювати тисячі безробітних. Так, у 1939 році переселено 13 400 безробітних, у тому числі 7 000 на Донбас, 700 на заводи та в радгоспи Чернігівської області, 400 на Житомирщину (Б. М. Бабій, «Возз'єднання Західної України з Українською РСР», вид-во АН УРСР, Київ, 1954, стор. 69; В. Л. Варецький, «Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР», вид-во АН УРСР, Київ, 1960, стор. 187). Якщо в 1939 році приїжджими в західні області були головною мірою українські спеціалісти з УРСР, то в 1940-41 рр. серед них виразно переважав елемент з корінних російських облас-

³⁾ Dana G. Dalrymple, „The Soviet Famine of 1932-1934“, „Soviet Studies“, Vol. XV, No. 3, pp. 250-284.

⁴⁾ Malcolm Muggeridge, „The Soviet and the Peasantry“, „Manchester Guardian“, March 25, 27 and 28, 1933.

⁵⁾ Fedor Belov, „The History of a Soviet Collective Farm“, Praeger, New York 1955, p. 13 ff. — Victor Kravchenko, „I Chose Freedom“, Scribners, New York 1946, pp. 110-131.

⁶⁾ „Soviet Union Today“, 1934, pp. 12, 13.

тей. Війна 1941-44 перервала наплив цих кадрів, але в 1945-53 рр. він відновився з більшою натугою. За офіційними даними в 1944-49 рр. у західні області послано 9 500 спеціалістів сільського господарства (Л. Корнієць, «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР», Київ, 1952, стор. 6). В цій кількості не врахований партійний та адміністративний персонал. У 1950-53 рр. ця інвазія досягла, мабуть, свого zenіту.

Режим Хрущова мало в чому відрізнявся в цій ділянці від режиму Сталіна. 25 березня 1955 вистартовано т. зв. «рух 30-тисячників»; цим разом також шлося про те, щоб направити нові, чужі партійні кадри на роботу в сільському господарстві різних районів СРСР. На Україні зголосилися вже в перші два тижні 4 000 кандидатів, а на 1 вересня 1955 їх було 21 600. З-поміж них підібрано 4 100 осіб, з яких, як подають Плисько і Талан у цитованій праці, послано в Тернопільську область 207 осіб — більшість із східних індустріальних областей УРСР, в Дрогобицьку — 61 з Харківської та Одеської областей, у Волинську — 50 із Запорізької області. На перший погляд могло б здаватися, що вимішування населення відбувалося тут у середині УРСР. Однак справа куди складніша: ці «30-тисячники» — це здебільша росіяни, які раніше прибули на Україну під час подібних акцій і які вже здобули «статус громадян УРСР»; на їхнє місце перекинено в східні області новий російський елемент з Росії. Такий процес проходить уже десятиріччями, і він тим небезпечний, що в російських руках опиняється більшість керівних та відповідальних постів в українських сільських районах, які зберегли себе від русифікації чи «радянської інтернаціоналізації».

Другою точно і детально опрацьованою системою переміщення населення є акція «допомоги спеціалістами і кваліфікованими кадрами в промисловості», що її здійснюють в рамках «обміну досвідом». Цю акцію можна простежити на прикладі західних областей: у звідомленнях про розвиток промисловости в цих областях у другій половині 40-их років часто зустрічаються дані про «допомогу заводів Москви та Ленінграду заводам Львова». На львівські заводи переїхали в 1947-53 рр. на постійну працю цілі «допоміжні бригади», що складалися з кількох сотень робітників-росіян із заводів подібного профілю.⁷⁾ Кількість новоприбулих промислових робітників становила тоді десятки тисяч річно. Цей рух мав цілком інший характер, ніж у 1945 році, коли в промисловість Львова направлено понад 5 000 українських фахових робітників з УРСР (Г. І. Ковальчак, «Відбудова і дальший розвиток нафтової промисловости західних областей України в 1944-50 рр.», збірник «З історії Української РСР», ч. 6-7, Київ, 1962, стор. 142-173). Незалежно від цієї акції переселено багаточисельні бригади для нафтової промисловости

⁷⁾ „Economic Development of the City of Lviv“, „Lviv — A symposium on its 700 Anniversary“, New York, 1962, pp. 394-395.

Галичини: тільки до кінця березня 1945 відправлено з Башкирії, Баку і Далекого Сходу 169 спеціалістів високої кваліфікації — геологів, технологів та економістів; а в 1954 році — 60 нових випускників вузів Наркомнафти і 565 випускників ремісничих училищ та шкіл ФЗН у Росії (Д. Д. Низовий, «Відбудова і дальший розвиток нафтової промисловости на Станіславщині — 1945-55 рр.»; збірник «З історії Української РСР», ч. 6-7, Київ, 1962, стор. 174-184).

В період посилення русифікації західних областей (1948-52) така практика набирає щораз ширших масштабів, проводиться без шуму як щось рутиноване, а в пресі вже навіть не нотується як акція «допомоги». Навіть у таку ділянку, як лісозаготівлю та лісову промисловість, де вистачало місцевих кадрів спеціалістів, пересилають керівні кадри з Росії, в наслідок чого керівництво майже всіх ліс-промгоспів і деревообробних комбінатів опинилося в 1948-60 рр. в руках зайшлого з Росії адміністративного апарату. Цей факт становив головну причину, що заходи для врятування карпатських та поліських лісів від безглузлого вирубування, ініційовані науковцями Української академії сільсько-господарських наук (УАСГН) та Ради по вивченню продуктивних сил при АН УРСР, знайшли гострий опір з боку цього зайшлого персоналу. Накреслені в 1958-59 рр. проекти національного господарювання західноукраїнськими лісами могли бути реалізовані лише в 1962-64 рр.

Рух переселення кадрових робітників з Росії «на допомогу» промисловості України позначився в значному рості відсотка росіян у населенні міст. Ця «допомога» в наддніпрянських областях у 1943-44 рр. охоплює також переїзд великої кількості росіян на роботу в індустріальному будівництві в Києві, на Донбасі і Придніпров'ї. Деякі деталі про це вміщені в книжці М. Буцька «Братерська допомога народів СРСР українському народові у відбудові народного господарства в роки Великої вітчизняної війни 1943-45 рр.» (вид-во Київського університету, 1961).

Тепер уже можна сказати, які є результати такого переселення росіян на Україну. Насамперед зупинимося на стані в західних областях. Відомо, що до 1939 року в Східній Галичині жила мінімальна кількість росіян, до яких зараховувало себе кілька сотень білогвардійських емігрантів. А от перепис населення 1959 року розкриває, що у Львівській області було 181 089 росіян, у Тернопільській — 26 904, у Станіславській — 37 937; разом 246 тисяч. Вони прибули туди протягом 13 років, тобто коло 20 тис. щорічно.

Становище на Волині та Західньому Поліссі подібне — в 1939 році національний склад виборчих комісій Волинської (тоді Луцької) області виглядав так: українці — 76,3%, поляки — 7,3%, євреї, чехи та росіяни (разом узяті) — 16,4%, при чому в цій групі переважали євреї (коло 12%). Ці дані взяті з цитованої вище праці Б. М. Бабія (стор. 91). У 1959 році Волинська та Рівненська області мали 76 141 росіянина. Крім Львівщини, велику притягальну силу мають на російських

пришельців Північна Буковина та Закарпаття, де в 1959 році було відповідно аж 51 268 і 29 599 росіян. Разом на всі західні області прибуло понад 403 тис. росіян. Цей приплив триває далі: за свідченнями тих, хто за останні роки відвідали західні області, такі міста, як Чернівці та Львів, стали справжнім «ельдорадо» — росіяни масово намагаються дістатися в ці міста і використовують всілякі партійні та професійні зв'язки, щоб тільки здійснити свій намір. Ці росіяни осідають у містах: у Львівській області 87,6% з-поміж них живе в містах, у Тернопільській — 77%, Івано-Франківській — 84,6%, Волинській — 85,5%, Рівенській — 77,5%, Чернівецькій — 85%, Закарпатській 85,3%.

Кількість росіян в УРСР зросла за роки 1926-59 з 3 055 000 до 7 090 813, тобто на 4 035 813 осіб. Якщо приріст населення УРСР становив за 1926-59 рр. 25%, то кількість росіян у 1959 році повинна б досягти понад 3,8 млн. Отож можна дуже просто обрахувати, що в той час на Україну наїхало коло 3,3 млн росіян. Велика частина їх осіла в Донецькій, Луганській та Харківській областях; зміцніли також великі острови російських поселенців на Одещині. Серед населення Донбасу маємо 63% українців і 32% росіян (В. П. Замковой, «Донбасс», Учпедгиз, Москва, 1962, стор. 60). В. Кубійович подає інші цифри: 56,3% українців і 38% росіян. Замковой розглядає, мабуть, стан т. зв. «Великого Донбасу», що охоплює деякі райони Дніпропетровської області, де відсоток росіян менший, ніж у властивому Донбасі (Донеччина і Луганщина).

Про наплив росіян у західні області згадано вже вище.

У столиці України Києві росіяни становили в 1959 році 23% всього населення, тобто 254 269 осіб. У 1926 році Київ мав 431 440 жителів, з чого росіяни становили 36,25%, тобто 156 тис. осіб. Кількість росіян зросла в Києві за 1926-59 рр. на 63%, а кількість українців на 503%; але з-поміж 663 850 київських українців у 1959 році тільки 477 492 подали українську мову як свою рідну, а понад 186 тис. (тобто 28,5%) вважає рідною мову російську. Якщо кількість «російськомовних українців» додамо до справжніх росіян, то дістанемо 440,5 тис. мовних росіян; однак до цієї цифри треба ще додати 132 630 російськомовних євреїв та 15 506 інших, і тоді кількість російськомовних жителів Києва становитиме 595 365 осіб.

Опубліковані дані з перепису 1959 року стосуються тільки областей у цілому; з міст виділений лише Київ, так що немає даних про національний склад та мовний стан у великих містах України — в Харкові, Донецькому, Дніпропетровському, Одесі, Запоріжжі та Львові.

Спроби пояснити приріст російського населення на Україні, наприклад, такою обставиною, як прилучення Криму до УРСР в 1954 році, є невірними, бо кількість росіян у Криму становила в 1959 році 858 273 особи. До речі, ця кількість (як правильно відзначає В. Кубійович) перебільшена; у 1926 році в Криму проживало 302 тис.

росіян.*) За переписом було тоді в Криму коло 74 тис. українців. В. Кубійович вважає що кількість сильно применшеною і припускає, що тоді жило в Криму 180-200 тис. українців, спираючися при цьому на дані перепису 1897 року (65 тис. українців) і на дані про приплив поселенців з України за 1897-1926 рр. («Енциклопедія українознавства», том I, стор. 168).

В аналізі змін, які мали місце в русі населення УРСР за 1926-1959 рр., треба окремо спинитися на періоді 1926-39 рр. У демографічній літературі прийнято вважати перепис населення від 17 січня 1939 засекреченим. Звичайно про цей перепис не опубліковано таких детальних даних, як про переписи 1926 та 1959 років. Все таки стало відомо, що етнічна русифікація завдала Україні великої шкоди вже в 1930-39 рр. За даними перепису 1939 року кількість українців зменшилася на 3 124 000 осіб у порівнянні із станом 1926 року. Якщо прийняти, що природний приріст населення всього СРСР становив у 1926-39 рр. 18% (тобто щорічно 1,5%), то кількість українців повинна б бути 36 804 000. А за переписом 1939 року їх було тільки 31 194 000, тобто на 5 610 000 менше. Якщо врахувати, з другого боку, тільки природний приріст росіян в СРСР за 1926-39 рр., то їх повинно б бути 91 793 000 в 1939 році, а за переписом було аж 99 019 000, тобто жертвою русифікації стало в той час понад 7 млн неросіян. Дані про стан населення СРСР знаходимо в унікальній праці відомого етнографа П. І. Кушнера «Этнические территории и этнические границы» (АН СРСР, Москва, 1951). Аналізуючи процеси мовної русифікації (що її він називає «этнической трансформацией»), Кушнер каже: «„Русский“ язык и „украинский“ язык того же района (Таганрозький район — С. Ю. П.) могут быть названы близнецами», при чому обидва прикметникові окреслення він бере в лапки, бо обидві мови такими близнюками на Таганріжчині не були. Він висловлює застереження щодо декларативного визнання російської мови рідною мовою опитуваних і вимагає точної перевірки характеристики вживаної мови. Докладну аналізу процесів русифікації в сумежних українсько-російських районах у південному Донбасі знаходимо в двох розділах його книги (стор. 26-34 і 70-77). До речі, П. І. Кушнер є одним з найвидатніших авторитетів в СРСР з цього питання: вже раніше він обстежив розселення українців у прикордонних районах Холмщини та Молдавії і разом з М. Н. Шмелевою та Н. А. Юсовим входив у склад експедиційної групи Інституту етнографії АН СРСР, що працювала в 1949 році в цих обох районах.

*) Примітка редакції: кількість кримських росіян треба відняти від обрахованої автором статті кількості росіян, які за 1926-59 рр. наїхали на Україну — тобто 3,3 млн мінус 858 тис. Тоді матимемо справжню кількість переселених, яка становить коло 2,4 млн осіб.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

У призмі спостережень закордонного кореспондента

Erwin Behrens, Tagebuch aus Moskau. Christian Wegner Verlag, Hamburg 1964, 228 S.

Ервін БЕРЕНС, Московський щоденник. Вид-во Крістіана Вегнера, Гамбург 1964, 228 стор.

Відомий коментатор західнонімецьких радіостанцій, голос якого можна почути безпосередньо з Москви (наприклад, у Баварському радіо) принаймні двічі на тиждень, — у вівторок та п'ятницю, в програмі «У світовому дзеркалі», — опублікував свої спостереження, огляди та глоси у формі щоденних записів. При цьому він поширив і доповнив виголошені ним коментарі, надавши їм більшої публіцистичної чіткості. Записи охоплюють час з 12 жовтня 1961 по 6 січня 1964.

Хоч коментарі побудовані майже виключно на офіційних радянських публікаційних джерелах і обмежені свідомістю гострої цензури, вони таки віддають конкретний відблиск підрадянської шорсткої дійсності. Тому не потрібно «читати між рядками» так, як це буває звичайно у випадку читання радянських газет і журналів. Бо вистачить протипоставити офіційні дані, щоб на підставі цього мати досить плястичну картину. Ось декілька прикладів з економіки, які дають промовисті свідчення про становище в цій ділянці, ніж томи наукових досліджень.

Під датою 20 листопада 1962 записано: «Прогрес в СРСР показує більш-менш стільки дір, скільки їх є на вулиці якогось сибірського села після першого морозу. Так, у деяких рекордних місяцях виплав сталі досягає тут американської висоти, але одночасно немає жилеток до голення; СРСР — це країна „супутників“, але московський автозавод ім. Ліхачова (ЗІЛ) потребував аж 14 років, щоб сконструювати новий модель вантажної автомаши-

ни; одна третина території СРСР покрита лісом, але, не зважаючи на це, бракує дерева і виробництво фабрик паперу таке мале, що в цьому тиждні одна московська газета опублікувала крик про допомогу студентів, які за останні два місяці не могли купити ні одного аркуша писального паперу» (стор. 101).

А під датою 10 серпня 1963 сказано, що тільки коло 4% сільсько-господарських угідь належать селянам як присадибний наділ, але ці чотири відсотки забезпечують 66% загального збору капусти та картоплі по всій державі; що кожна друга корова є приватною власністю радянського громадянина (стор. 192). На жаль, Е. Беренс не висловився, скільки відсотків молока і масла забезпечують саме ці «приватницькі корови» в порівнянні з «соціалістичним сектором». Напевно понад 75% усього виробництва молока і масла.

Кожнорічні жнива в СРСР є чимось у роді «осінньої льотерії»: ніколи не відомі номери виграшу. На одному з поширених пленумів ЦК, присвяченому питанням сільськогосподарства, Нікіта Хрущов якнайгостріше скритикував (або просто вистаяв) голів колгоспів та директорів радгоспів, бо, мовляв, кліматичні умови в прибалтійських республіках є такі самі, як у скандинавських країнах, а виробництво зерна з одного гектара є наповови-ну менше. Ніхто з учасників грудневого пленуму 1963 року не зареплікував, що в Скандинавії не діє «найпередовіша в світі економічна система» і що там приватна земельна власність ще не є «пережитком

минулого в свідомості людини», хоч уряди в цих країнах утворені соціалістами і спираються на соціалістичну більшість у парламентах. До речі, на умовну (а не 99,8-відсоткову) більшість.

З великої кількості коментарів на тему радянської внутрішньої політики відношуємо тільки одну найцікавішу, яка, до речі, сьогодні деактуалізувалася в наслідок падіння Нікіти.

Під датою 4 червня 1963 аналізуються чутки про послаблення позиції Хрущова, поширювані наполегливо за кордоном. Щоб не висловлювати власного погляду на цю справу, Беренс прикривається думками неутончених «західних обсервацій» у Москві («сюди можна б зарахувати і чужинецьких дипломатів, і кореспондентів світової преси) і пише: «Західні обсерватори в Москві впевнені, що Хрущов ніколи не залишить свого посту в Кремлі добровільно. Ці обсерватори вважають розповіді про якусь опозицію проти партійного шефа дитячими казками. (...) Сьогодні за Хрущовим стоїть „тройка” — Мікоян-Брежнев-Косигін» (стор. 164). З'ясувавши, що Мікоянові не буде можливо грати першу скрипку в КПРС, Беренс продовжує: «Другою щодо важливості особою в СРСР є Леонид Брежнев, син українського робітника, під час війни політкомісар на Південному фронті, промовець з форматом, (...) один з найближчих співробітників Хрущова». Господарник Алексей Косигін «уважається деякими західними обсерваторами символом нової породи російських технократів». Навколо Хрущова влаштувалися передусім представники молодшої партійної генерації, які вважають, що «до вчення Маркса потрібний також шмат сала». Сюди належать зокрема Дмитро Полянський, «народжений 7 листопада 1917 в одному українському селі», якому стелиться велике майбутнє, бо він дослівно ні в чому не може бути пов'язаний з режимом Сталіна, і Александр Шелепін, колишній голова Комітету державної безпеки (КГБ), «який закінчив університет, де студіював літературу та

філософію» (стор. 165-166).

Сьогодні знаємо, що «тройка» не стояла аж так міцно за Нікітою, а «представників молодшої генерації» не приманював Хрущовський «комунізм плюс сало». Але щодо можливостей Шелепіна тодішні обсерватори, мабуть, не помилялися.

А як справа з російсько-китайським конфліктом на сторінках рецензованого щоденника? Йому присвячений цілий ряд щоденних записів, з-поміж яких виберемо тільки декілька.

10. 12. 1962: «Сьогоднішнє понеделкве видання „Правди” стало сенсацією в Москві — це бо перший напад на політику уряду червоного Китаю. Албанські комуністи перестали бути козлом відпущення на місце повелителів у Пекіні» (стор. 113).

11. 3. 1963: У відповідь на закиди Москви щодо китайського догматизму Пекін заявив: «Привид догматизму бродить по світу. І він загрожує вам!» (...) «Ви не маєте довір'я до народу, а народ не має довір'я до вас. Тому ви боїтеся правди». (...) «Назовні ви сильні, як бики, а в середині боязливі як миша». (...) «Торез — це папуга, яка повторює тільки те, що підказує Москва». (...) «60 років тому Ленін також не посідав більшості серед російських марксистів, але 12 років після цього він таки переміг у жовтневій революції». Зробивши таку вибірку цитат з Пекінського радіо, Беренс додає від себе, що «для китайців повороту вже немає, бо вони, як китайці, в такому випадку втратили б обличчя» (стор. 133).

12. 5. 1963: «Після того, як виник конфлікт між СРСР і Китаєм, холодна війна стала для Хрущова тепер війною на два фронти. Китай оскаржує Москву в шантажі, в тяжкому порушенні тисяч договорів, наклепництві та політичному авантюризмі. (...) Комунізм тепер поділений на два табори — табір білих і табір кольорових» (стор. 156). «Китайський уряд є сьогодні єдиним урядом у світі, який заявляє, що він не боїться жахливих наслідків великої війни». (...) «У своїй промові від 12 грудня 1962 го-

лова радянського уряду заплямував пекінських володарів як паліїв війни». Він зробив це у зв'язку з ліквідацією гострого конфлікту навколо Куби, виразно підкресливши при цьому, що китайці «бажали, мабуть, щоб тоді дійшло до удару двох потуг, Америки та Росії, і щоб після цього самим бути єдиними переможцями» (стор. 157, 158). «Влітку 1961 без будь-якого попередження відкликано тисячі радянських інженерів і техніків з Китаю, які залишили недобудовані заводи». (...) «Посуха та повені 1960 і 1961 років у Китаї не викликали допомогової акції з боку Росії». (...) «Торгівля між СРСР і Китаєм у 1963 році становить тільки 40% торгівлі з 1959 року» (стор. 159).

А тепер декілька фрагментів з ділянки взаємин СРСР з економічно слабо розвинутими країнами, яким присвячений запис від 24 вересня 1963: Куба коштує радянським народам щоденно один мільйон доларів; в економіку Гвінеї Москва влила в 1961 році понад 60 млн доларів, а «коли після цього Секу Туре зажадав нових сум для побудови гідроелектростанції», з Москви прийшла рішуча відмовна відповідь, у наслідок чого «Секу Туре, втративши будь-яку ілюзію, наказав амбасадорові СРСР залишити країну»; «кілька тижнів тому Кваме Нкрума відіслав назад радянські літаки „ІЛ-18“ як непридатні» (стор. 207, 208, 209).

Можливо, що ці всі деталі були в той час віднотовані на сторінках української емігрантської преси і вони не становлять якоїсь новості для читачів нашого журналу. Але читаючи тепер про такі клопоти Москви в усистематизованому порядку публіцистичного щоденника, кожна людина бачить, що імперіяльна політика Москви «рветься всюди як старе простирадло».

*

Українського читача найбільше цікавить питання, як відзеркалюються українські справи в щоденнику закордонного кореспондента в Москві. Відомо, що ці кореспонденти по-мачушиному трактують кожну неросійську проблему в СРСР,

зважаючи її «периферійною проблемою», не вартою окремої публіцистичної (а ще менше політичної) уваги. Стверджуємо, що в рецензованій книзі не присвячено ні одного щоденного запису в цілому національній проблематиці, хоч могло б здаватися, що «нова програма КППС» з 1961 року повинна б була викликати зацікавлення закордонних кореспондентів політикою т. зв. «злиття націй». Однак не виключене, що саме ця тематика аж ніяк не може пройти через «вушко голки» більшовицької цензури. Чому ж не напишуть про це ті кореспонденти, які втратили акредитиву в Москві і під примусом мусіли залишити СРСР?

Українка в Беренсовому щоденнику потрактована досить скромно, так скупко, що можна її в цілому передрукувати в перекладі.

4. 8. 1962 — Коментуючи режимові заходи в поборюванні різних виявів «хуліганства», автор згадує так: «Так, міністер внутрішніх справ Української РСР Головченко був примушений видати розпорядження, яким забороняється робітникам виробляти в заводах кастети («Тотшлеґер») та пальну зброю для власного вжитку» (стор. 59).

Але цікавішим, а, може, дещо сенсаційним є факт, занотований у черговому записі:

13. 8. 1962 — «Нікому не відомо, хто очолює Державну комісію з комонавтики або хто є її членами. (...) Відомо тільки, що головний конструктор програми „Восток“ має імпонуючу поставу, є дещо товстенький, є людиною повільної ходи. Він, мабуть, походить з України. Коли підполковник Попович, який ходив у школу в українському селі коло Білої Церкви, перед своїм стартом прощався з головним конструктором, то вони обидва бажали собі взаємно по-українськи „До побачення“...» (стор. 61).

19. 8. 1962 — В кореспонденції з Улан Батору (Монгольська Народна Республіка) Ервін Беренс констатує: «Всі трактори для сільського господарства (в цій республіці — В. П. С.) походять з Харкова» (стор. 66). Челябінський тракторний завод

(ЧТЗ) таки ближчий до Зовнішньої Монголії, і таємницею радянського плянування залишитися таке фаворизування тракторів ХТЗ з більше віддаленого Харкова.

21. 12. 1962 — Щоденний запис у цілому присвячений радянській літературі, що оскаржує терор ГПУ. Тут згадуються Роберт Рождественський, Ніколай Дорісов, Михаїл Львов та Александр Солженіцин. Коментатор докладніше зупиняється на повісті «Один день Івана Денисовича» і спостерігає в концтаборі між іншим такі картини: «... один хреститься — він, мабуть, західній українець»; (...) «є тут також молоді хлопці — один 16-літній, засуджений на каторгу в концтаборах, бо допомагав бандерівцям — антикомуністичній організації, яка ще довгі роки після другої світової війни боролася на Україні проти радянської армії» (стор. 121).

Звільнення митрополита Йосифа Сліпого відбулося таким відгомном у щоденнику:

12. 3. 1963 — «Це був жест доброї волі супроти Ватикану, коли місяць тому радянський уряд звільнив з 18-річного ув'язнення митрополита Української католицької церкви, львівського архієпископа Сліпого, і дав йому паспорт для подорожі до Риму. Таким чином покращали принаймні взаємини між Святим престолом і Російською православною церквою» (стор. 135). Однак Беренс не хоче цією інформацією викликати якоїсь ілюзії в своїх німецьких радіослухачів (а тепер читачів щоденника) щодо послаблення атеїстичної пропаганди та протирелігійної боротьби в СРСР. Навпаки, він докладно реєструє в той день посилення цієї боротьби, навівши цілий ряд конкретних фактів за ос-

танній час. Свій коментар він закінчує алярмом: «Заповідаються радикальні заходи проти релігії» (стор. 136 і 137).

На закінчення цього циклу записів зачитуємо твердження автора, яке трактується контрверсійно українською публіцистикою — не тільки тепер тут, на чужині, але також і колись на західноукраїнських землях. Мова йде про питання, чи українські селяни без спротиву дали себе виморити голодом у 1933 році. Вінстон Черчілл пише в своїх спогадах про другу світову війну, що в одній розмові з ним Сталін окреслив спротив селян колективізації громадянською війною і що йшлося тоді про один з найважчих та найнебезпечніших періодів радянської влади. У своєму коментарі про стан сільського господарства в СРСР від 10 серпня 1963 Ервін Беренс пише: «Під час колективізації селяни ставили затяжний опір. У деяких районах СРСР створилася ситуація, подібна до громадянської війни». Отже були і спротив, і завзята боротьба. Чому недооцінювати їх так легковажно?

*

Коментарі Ервіна Беренса визначаються не тільки легкістю стилю, але й чіткістю формулювання. Вони є публіцистичним довідником про цілість радянської політики за понаддворічний період, за винятком національного питання. Останнє, мабуть, завжди залишиться «Ахілловою п'ятою» пресових звітувань закордонних кореспондентів у Москві. Вияв прихованого чи явного русофільства? А, може, політичного зазнайства, для якого всі позаособливі події мають характер провинціалізму та периферійности?

В. П. СТАХІВ

Книжки про культуру української мови

Перед нами лежать дві книжки, присвячені культурі української мови, що вийшли недавно в Києві. Перша — Алли Коваль під назвою «Культура української мови» вий-

шла у видавництві «Наукова думка». Друга — це збірник під назвою «Про культуру мови», що вийшов у видавництві Академії наук УРСР, в Інституті мовознавства імені По-

тебні. Тут вміщено матеріали республіканської наукової конференції з питань культури української мови, яка відбулась у лютому 1963 року.

Що таке культура мови? Культура мови насамперед полягає у бездоганно правильному користуванні граматичними і синтаксичними нормами літературної мови, а також у правильній вимові слів та їх наголосів. Культура мови — значно ширше поняття. Вона охоплює не тільки граматичні норми, але й стилістику. Таким чином, мати високу культуру мови — це значить уміти користуватися мовними багатствами сучасності і тією спадщиною, яка складалась віками і відображена в кращих зразках художніх і наукових творів.

Книжка Алли Коваль і містить в собі ці головні проблеми культури мови. Кожний розділ розповідає про окреме питання культури української мови. Наприклад, застарілі слова і вирази, діалектні слова, жаргон і модні слівця, штамповані слова і вирази, порядок слів у реченні, прийменники та їх роля в реченні та інші.

Однією з основних ознак високої мовної культури, уміння висловлювати свої думки автор вважає ясність мови. Уміння правильно говорити в основному прищеплюється в школі. Тому, каже автор, цілком зрозуміло, яке велике значення має правильна постановка викладання в школі рідної мови, прищеплення любови і поваги до неї, дбайливого ставлення до мовних скарбів, виховання в учнів високої мовної культури, чуття мови.

Звичайно, каже далі автор, можна було б дуже легко навчитися говорити правильно, як би існувала одна якась причина появи помилок. Але в дійсності цих причин дуже багато. Цими причинами автор вважає: і неповне засвоєння норм літературної мови, і не досить уважне ставлення до мовної традиції, і невміння й небажання розібратись в суттєвих відтінках і стилістичних якостях слів та інше.

А далі Алла Коваль розповідає,

як треба боротися за чистоту, точність і правильність мови. Насамперед треба поширювати наукові відомості про закони і правила мови, про її стилістичні багатства; виховувати естетичне чуття мови, завоювати норми літературної мови, зокрема норми правильної вимови і наголошування слів, збагачувати засоби образності і виразності.

Крім цих загальних відомостей про те, якою має бути мова, автор подає цілий ряд фактів, розкриваючи перед читачем ті ненормальності, які панують нині в українській мові майже в усіх галузях її будови через неусвідомлення основних засад чистоти і правильності української літературної мови. Найбільше ненормальностей можна помітити в виборі слів для передачі якогось поняття. На цьому ґрунті часто бувають непорозуміння, коли слово стилістично не відповідає справжньому змістові, що його містить у собі та чи інша фраза. Наприклад, слово «другорядний» неправильно вжите в реченні «Ще рано, і тому на другорядній вулиці майже порожньо». Тут слово «другорядний» недоречно, треба «на бічній вулиці». Або порушення правильності порядку слів може призвести до двозначного тлумачення змісту речення, як, наприклад, у реченні: «Він на годину працює менше», яке можна розуміти, що він працює менше, як одну годину. Насправді ж треба: «Він працює менше на годину». Фраза цілком ясна.

В другій книжці вміщено статті, присвячені окремим темам культури мови. Наприклад, Максим Рильський пише статтю на тему «Словник і питання культури мови», де підкреслює значення словника у вивченні мови. І не тільки в школі, але й поза школою в повсякденному житті. «Неможливо, — каже він, — увійти собі людину, яка б не мала потреби в словнику». «Словники різного типу, — каже він в іншому місці, — загальні двомовні, тлумачні, синонімічні, фразеологічні, термінологічні і таке інше — потрібні і вчителям та учням, і журналістам,

і письменникам та перекладачам, і вченим, і просто читачам. Потрібні буквально всім».

Чередниченко пише на тему «Мова періодичної преси і боротьба за піднесення культури української мови», де характеризує типові недоліки у мові преси, як: зайві слова в контексті, неточні чи невідповідні слова, бідність синоніміки, надмірне калькування, неправильне вживання слів та інші. Алла Коваль пише про культуру мови науково-популярної літератури, підкреслюючи роль науково-популярного твору в підвищенні не тільки знань, але й культури мови в читача. Самійленко пише про культуру мови вчителів, які відіграють велику роль у плеканні культури мови в учнів. Серед радянських учителів, підкреслює він, є такі, що беззастанно працюють над собою, удосконалюючи мову. Їх мова є гідною наслідування. Але є й такі, каже Самійленко, які не розуміють, що для того, щоб інших навчати доброї мови, треба самому вчитись; в їх мові панує засміченість зайвими словами, стилістична неграмотність та діалектні забарвлення.

Білодід і Ващенко в статті про фолклорний елемент як естетично-художній засіб мови вказують на велику роль у культурі мови зразків народної творчості, де скон-

центроване велике багатство і різноманітність художньої культури мови. Автори стверджують, що художні засоби фолклорної мови наклали свій знак на всі жанри української художньої літератури. В фолклорі вони вбачають «загальнонародні засоби художньої мови». «Ці засоби стали животворним ґрунтом високої культури літературно-художньої творчості».

В інших статтях всебічно висвітлюється такі проблеми, як ортоепія усної мови, мова радіопередач, культура мови поетичного перекладу, культура усної мови молоді та інші. Це ті проблеми, які стоять нині не тільки на Україні, де існують більш сприятливі умови для їх вирішення, але й поза Україною, майже в усіх частинах світу, де існують українські колонії серед бурхливого моря чужомовних впливів.

Зокрема на американському континенті вже давно провадиться боротьба за чистоту і правильність, за культуру української мови. Недавно в Канаді навіть створено спеціальну організацію «Товариство плекання рідної мови», яке почало видавати окремий орган під назвою «Слово на сторожі». Але докладніше про нього поговоримо в наступній статті.

П. КОВАЛІВ

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

До 700-ліття народження Аліг'єрі Данте

Немає фльорентійських метричних книг за 1265 рік, і тому ніхто не міг би встановити дату народження Аліг'єрі Данте. Але він сам залишив про це свідчення, занотувавши, що народився тоді, коли сонце сходить і заходить під знаком «Близнюків», тобто між 21 травня і 7 червня. На цій підставі до 700-ліття його народження і появилися в світовій пресі статті під кінець травня. З приємністю можна було відзначити, що й українська преса

в Києві не оминула цієї важливої дати. «Літературна Україна» в числі від 24 травня помістила в скороченому вигляді вступну статтю Івана Драча до видання українського перекладу «Vita nuova» (вони послідовно пишуть «Vita nova»). Стаття написана на доброму рівні, хоч автор, як і належало це там зробити, мусів пунтувати закінчення її модним у советчині словом — «мир».

Поруч таки подано кілька сонетів з цього твору в перекладах Віталія

Суденце здібностей моїх сьогодні
 Для тихших вод вітрила наставля,
 Покинувши жажних морів безодні.
 За спів берусь про друге

царство я, —
 Там душі очищаються, небесне
 Блаженство прозираючи здала.

Тож мертва хай поезія воскресне!
 О світлі музи, ваш я на віки!

Хай створить Каліопа тло чудесне,
 Вторуючи тим голосом, який

Відняв колись в Сорок злощасних
 віру,

Що злочин їм відпуститься
 важкий. —

Дроб'язко присвячує свій переклад пам'яті М. Рильського, вважаючи за свій обов'язок «перед пам'яттю видатного поета й корифея українського, та й не тільки українського, а всього радянського перекладацького мистецтва, самому завершити спільно задуманий переклад і з любов'ю та вдячністю покласти його на могилу талановитого поета і великої людини, Максима Тадейовича Рильського».

I. K.

Наново скорегована історія СРСР

Уже раніше, в період Нікити Хрущова, була опублікована постанова центрального комітету КПРС, згодом підтверджена також відповідною ухвалою ради міністрів СРСР, про видання «до 50-річчя радянської влади» 12-томної «Історії СРСР». Не пізніше листопада 1967 повинна б появилися ця величезна збірна праця, яка на ділі буде «науковою постановою» для всієї багатонаціональної радянської історіографії. Не зважаючи на назву, зміст цього багатотомника охоплюватиме фактично історію імперіальної Росії з найдавніших часів аж по сьогодні, і то в інтерпретації російського великодержавного політичного мислення. При цьому така інтерпретація звичайно «поєднуюватиметься» з марксистсько-ленінським розумінням історичного процесу.

Як інформує «Український історичний журнал» (ч. 5 за травень 1965), тепер іде підготовка X тому, «присвяченого періодові Великої вітчизняної війни», і до цієї підготовки «були залучені історики Російської Федерації, України, Білорусії та інших республік». В останній декаді березня 1965 в Інституті історії Академії наук Української РСР відбулося широке обговорення макету цього тому. Хоч інформація в журналі про це обговорення зформульована надто стисло, все ж таки вона дає скромне уявлення

про те, що навіть режимовим історикам на Україні не все в цьому макеті могло припасти до вподоби. У вказуваннях на «припущені недоліки» ці історики обережно висловили свої критичні погляди.

Так, П. І. Денисенко (Інститут історії партії при ЦК КПУ) висловив думку, що «бажано було б умістити більше матеріалів про вклад України в перемогу над фашистською Німеччиною», а Г. М. Мултих з цього ж інституту «вказав на необхідність більше ґрунтовно характеризувати вклад України в зміцнення збройних сил» Радянського Союзу.

Виходить ясно, що російські історики в Москві, в чіх руках лежить цілість редакційної роботи над цим багатотомником, далі вперто тримаються погляду Сталіна (висловленого у відомому тості в травні 1945) про «непохитну стійкість російського народу», якій єдино завдячувано перемогу над Німеччиною. Цей погляд зобов'язує, мабуть, також і «похрущовських діячів» історичної науки. Однак за останній час, зокрема з приводу «відзначення 20-річчя визволення України» від тимчасової окупації Німеччиною (в середині жовтня 1964, тобто безпосередньо після відставки Нікити), можна було спостерегти більше або менше сміливі намагання українських істориків та партійних

діячів дещо реалістичніше оцінювати згаданий вище вклад України. Але ці публіцистичні намагання не дійшли до вух партійних адміністраторів від історичних наук у Москві. Тому вікритим залишається питання, чи застереження, висловлені Денисенком та Мултихом, матимуть якийнебудь вплив на відредагування X тому «Історії СРСР». Щоб мати відповідь, треба чекати на появу цього тому.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В. С. Коваль досить виразно застерігся щодо твердження в згаданому макеті, що «німці нібито надали якесь самоуправління Україні».

Справді немає найменших підстав для такого зазнайського твердження російських істориків, які в цей спосіб прагнуть дискримінувати українців, мовляв, не всі з-поміж них були «непохитними» та «стійкими» в сталінському розумінні. Відомо, що, крім сільських та районних управ (компетенції яких були надзвичайно вузько обмежені), німецькі окупанти навіть і не думали встановлювати якусь маріонеткову «українську владу», бо Україну вони трактували як колонізаційну територію, як «життєвий простір» для військових поселенців («вербауер») у ролі «озброєного поміщика». Ці істини відомі російським імперіальним історикам так само, як і кожній людині на Україні. Чому ж тоді дискримінувати Україну за допомогою псевдонаукових «досліджень» та «узагальнень»? Робиться це просто з великодержавних шовіністичних позицій.

Великий клопіт справляє радянським історикам питання про виникнення партизанської боротьби на Чернігівщині вже восени 1941 року. Відомо, що ці партизани (не зважа-

ючи на факт, що вони окреслювали себе «радянськими») стояли на виразних українських національних, самостійницьких позиціях. Вони почали боротьбу без будь-якого порозуміння з Москвою, яка політично цілковито розгубилася тоді під враженням катастрофальних поразок на всіх фронтах і зв'язаного з цим повного хаосу. Російські науковці з Інституту історії АН СРСР вирішили промовчати ці події в X томі «Історії СРСР». На цю спробу вказав у своєму виступі Лука Є. Кизя (колишній постійний представник УРСР при Об'єднаних Націях, а тепер заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР), що сам брав активну участь в організації партизанщини на Україні. «У книзі не показано дії партизанів Чернігівщини, хоч вони почали боротьбу з перших днів окупації» — сказав він.

Інше питання, що також чинить великий клопіт історикам, є висвітлення «причин невдач першого періоду війни». Про це окремо говорив на київській конференції генерал-майор Я. І. Товстоногов, який вимагав «ширшого» з'ясування цієї проблеми в запланованому томі.

В історіографії кожного тоталістського режиму завжди існуватимуть «неясності», «недоліки» чи «недоговорення», бо такому режимові важко сказати об'єктивну правду. Тому йому постійно доводиться виправляти минуле: перебільшувати або применшувати ролі Сталіна чи, наприклад, Хрущова в цілому ряді важливих воєнних операцій, щоб тільки зберегти принцип «партійности в науці». Не інакше буде з багатотомним «Історія СРСР», зокрема з десятим томом.

В. П. С.

3 приводу виставки Миколи Неділка

Маляр Микола Неділко, виставка якого відбулася в Літературно-мистецькому клубі Нью-Йорку в квітні цього року, оповідав мені, що спосіб його творчої праці полягає в безпосередньому контакті з нату-

рою. Є різні вияви творчого процесу, і одним з них є принцип Неділка. Одначе треба відзначити, що в його малярстві немає негативного тиску натури. Хоч він формувався як мистець і як людина в радян-

ській дійсності, пануючий там соцреалізм не здеформував його ества. Він належить до тих небагатьох вільних мистців, якиж не часто зустрічаємо серед людей з тих теренів, які були під впливом радянщини.

Явище це заслуговує на окрему увагу тому, що багато наших земляків, проживши десятиліття в країнах вільного й розгалуженого духово-творчого життя, неспроможні позбутися соцреалістичних «критеріїв»; кожне «ляпання фарбою» вони вважають не мистецтвом, «... хаосом, в якому не розбереш, де „учень“, а де „корифей“» (Л. Лиман у «Нотатнику»). Що, очевидно, людям поінформованим, з критичним, виробленим хистом не важко розрізнити. Зацитую ще одне місце із згаданого «Нотатника»: «„Портрети“ — які в своїй сукупності, мабуть (? — Ю. С.), мали б „зображувати“ ідеї, стремління, подвиги і ін. підписаних осіб, а не їхню зовнішню подібність» (підкреслення моє — Ю. С.). Поминаючи іронічні лапки, ця цитата свідчить, що авторів не бракує розуміння, яке він одначе тут таки вбиває соцреалістичною шпадою: «Це, звичайно, лише трюки, а не мистецтво». Автор (Лиман, — щоб не було помилки), виеліміновуючи уяву, значення образного формотворення, для життя, необмеженість творчих спроможностей і духово-емоційні властивості творчих матеріялів (емоційна властивість кольору й лінії, приміром), сягає до найпримітивнішого («зовнішня схожість») формулювання засади мистецтва.

Неділко належить саме до тих мистців, які «ляпають», а не відтворюють «зовнішню схожість» об'єкта.

У більшості його творів панує суверенна творча індивідуальність. Зміни терену (в географічному розумінні) ледве чи мають вплив на джерело творчости. Бо зміни, що постали в його малярстві, виявилися насамперед у динамічності пензля, який часами навіть чергується з малярським ножом, а зміни в кольористичі — є радше із сфери

творчого неспокою індивідуальної нагури.

Пригадуються образи Неділка з його «львівського періоду», його малярство, з яким я зустрівся на львівських виставках воєнного періоду: воно було типове згущеним кольоритом гарячо-фіялкової гами, в якій миготіли клаптики світу. Одначе це не був імпресіонізм. Його кольористична гама тоді (як почати й сьогодні, хоч сьогодні не лише вона, але про це мова пізніше) мала в собі щось глибше, хоч м'яккість і мерехтливість контурів оманно наводили на думку про імпресіонізм, як тепер ширший і вільніший мазок викликав деяких рецензентів на величку експресіонізму.

Немає сумніву, що Неділко в порівнянні з львівським періодом змінився, став динамічнішим, але це його не наблизило до того, що прийнято називати експресіонізмом. Експресіонізм полягає радше в тематичному доборі і специфічному драматизмі відтворення.

Як «львівський період» Неділкового малярства годі було б окреслювати імпресіоністичним, так твори, що представлені на останній його виставці, нічого з експресіонізмом, як дехто вважає, не мають. Тематично він не змінився. У його малярстві домінує ляндршафт, і хоч на цій виставці «Гладіюли» (1965) з малярського погляду є одним з найкращих творів, ляндршафт все таки є головним джерелом його творчого надхнення. Раніше йшлося про дивну якусь атмосферичність, що емоційно мала сюрреальні виміри. Сьогодні вона лише рідко пригадується (лише в окремих образах), бо наголос у теперішньому малярстві Неділка перенісся на орнаментизацію площі засобами вифантазованих кольорів, які з дійсністю мають не багато спільного, і на чіткий рух пензля («Романтичний пейзаж», «Холодний вечір», «Три стовбури»).

Тому що Неділко є майже імпульсивним мистцем, — здефініювати його мистецтво не легко. Колір у його малярстві наводить на ідею абстрактного малярства, поскільки він у найкраще виконаних творах звільнений від контурів предмето-

вості. Його образи побудовані на есенційному відчутті кольору, тому мистець у майбутньому, мабуть, піде по лінії найширшої й найрізноманітнішої кольористичної оркестровки.

Якщо кольористично Неділка поводиться з своїми «моделями» і в дусі абстракціоністів, залишки предметовості рисунку стримують від окреслення його малярства як абстрактного і примушують звернутися до англійського «semiabstract» (півабстрактний), що досить близько віддає суть явища.

В аспекті історичному Неділка

треба зарахувати до групи тих наших видатніших мистців (Козак, Кміт, Мороз, Ліщинський, Манастирський-син), які на базі або на враженнях від постімпресіонізму виробляють власний спосіб малювання.

Образи, а тим більше назви їх свідчать про ліризм Неділка. Часами останнє (назви) навіть забарвлене іншим цехом — поезією. Зрештою, каталоги наших виставок вповнені переважно такими назвами, а це свідчить про спільність цього явища.

Юрій СОЛОВІЙ

Чужі газети про Василя Симоненка

На сторінках двох найсерйозніших німецькомовних щоденників появилися широкі огляди про творчість молодого українського поета, який по смертю здобув собі величезну популярність не тільки на Україні та в країнах «народної демократії», але також серед своїх земляків на Заході — по цей і по той бік Атлантийського океану.

Швайцарська «Ное Цурхер Цайтунг» від 19 червня присвятила його творчості понад дві цілосторінкові шпальти, тобто більше, ніж половину однієї газетної сторінки, під заголовком «Український голос проти Москви. — Творчість поета Симоненка». З огляду на факт, що ця газета належить до числа кільканадцяти найвидатніших світових газет і є найкращою з-поміж усіх газет, що публікуються німецькою мовою, слід подати для українського читача дещо довшу добірку цитат.

«(ок). Коли в цьому році в Києві хотіли присудити одно з високих літературних відзначень — премію ім. Т. Шевченка, то висунено також кандидатуру поета Симоненка. Премія мала бути надана посмертно: поет, проживши тільки 28 років, помер у грудні 1963, на пістрях. Ця пропозиція була згодом без подання причин несподівано знята. Тільки втаємниченим людям в українській столиці було відомо, що

тим часом на Заході опубліковано твори померлого Симоненка, які за його життя не могли бути друковані, бо комуністична цензура вважала їх „протирежимними“.

«Правда, народжений у 1935 році Василь Симоненко не належав до першої гарнітури молодих письменників на радянській Україні: такі поети, як Іван Драч, Микола Вінграновський та Ліна Костенко, перевищують його. Все ж таки Симоненко, який після студій літератури та закінчення факультету журналістики працював у редакції газет давнього козацького міста — Черкас, здобув широкий розголос своїми поезіями, що появилися в 1961 та 1962 рр., а зокрема серед молоді.

«Таємниця цієї популярності лежить, мабуть, у тому, що тут уперше після багатьох років запропоновано поезію, правду, суспільну, а то й політичну, зате вільну від повсякденного офіційного оптимізму. Таке враження залишили збірки „Тиша і грім“ та „Земне тяжіння“. Третя збірка під назвою „Берег чекань“ була цензурою заборонена, але Симоненко встиг поширити її рукопис у відписах; вона ходила з рук до рук, поки якийсь не опинився за кордоном, де її надруковано в виразне бажання автора. Український екзильний журнал „Сучасність“ („Gegenwart“) опублікував за-

боронені поезії і „Щоденник” Симоненка.

«Записи, спорадично зроблені молодим українським поетом, є того роду повчальним документом духового та політичного спрямування молодієї генерації, що їх аж ніяк не вільно віддати забуттю».

Далі автор цитує винятки із щоденникових записів від 18 вересня та 8 жовтня 1962 і від 21 червня та 6 липня 1963.

«Цьому „Вірую” (зформульованому в „Щоденнику” — ред.) також відповідає поетична творчість Симоненка, яка є незрівняним оскарженням системи. Його творчість можна б поділити на три тематичні частини: насамперед ідеться про суспільні питання, які хвилюють поета; далі — про питання, зв'язані з загальним прагненням молодієї генерації до свободи; нарешті — про патріотичні мотиви національного українського руху проти Москви.

«Суспільна тематика стосується головне долі селянства, з якого вийшов і сам померлий поет. Наприклад, у поезії „Злодій” оповідається про те, як міліція заарештувала селянина, що ніби „вкрав свій труд”» (...) Далі цитуються кінцеві рядки в дослівному, прозовому перекладі, з «Хто обікрав...» почавши.

«До циклу суспільної тематики належить також „Дума про щастя”, де мова йде про просту радянську доярку, яку хвалять по газетах та в радіо і яка в добу, коли „в космос крешуть атоми-ракети”, майже загибає під важким тягарем праці...» У знову цитуються декілька рядків цього поетичного твору.

«Двозначно і зловісним глумом над колишньою кукурудзяною політикою Хрущова звучить „Некролог кукурудзяному качанові, що згнив на заготпункті”». Для ілюстрації тут процитовані дві перші і передостання строфа.

«Прагнення до свободи найсильніше висловлене в двох поезіях, які в порівнянні з тим, що досі можна було почути про заборонену творчість молодієї радянської інтелігенції, викликають, може, найбільш потрясаюче враження. Ось насамперед поезія, яка розпрямляється з

тими, хто придушує нові ідеї. Мова йде про „Суд”, який у дослівному перекладі виглядає так:» (перекладено весь твір — ред.).

«Ще більш безкомпромісною є поезія про радянську систему, про те провалля, що існує між режимом і народом. „Гранітні обеліски” називається оскаржувальний поетичний твір, у якому йде мова про те, як розповзлися всюди обеліски з граніту і як „на цвинтарі розстріляних ілюзій уже немає місця для могил”». Далі слідує переклад згаданого твору.

«Дуже різноманітно звучить патріотична тематика в ліриці Симоненка. Одна з поезій, присячена Україні, батьківщині поета, починається словами „Задивляюся у твої зіниці”. Симоненко бачить у цих очах „тривогу” й одночасно „блискавиці революцій, бунтів і повстань”. У наступних рядках він клянеться бути вірним батьківщині і несподівано висловлює погляд, який політично звучить типово для радянської української молодієї генерації, бо він звергається проти радянсько-американського білатералізму, в якому він вичуває небезпеку для поневолених народів Радянського Союзу. Повний обурення він каже: „Хай мовчачь Америки й Росії, / Коли я з тобою говорю”. В цій поезії висловлене бажання мати друзів для майбутніх битв за визволення батьківщини (...)

«Одна ода оспівує боротьбу курдів, але насправді має поет на думці боротьбу неросіян проти російського колоніалізму».

Перекладом поезії «Курдському братові» закінчується ця простора стаття співробітника швейцарського щоденника.

*

Західнонімецька «Франкфуртер Альгемайне Цайтунг» (читана передусім інтелектуальними колами) від 24 червня надрукувала на літературній сторінці такі переклади записів із «Щоденника» В. Симоненка: від 18 та 19 вересня 1962, 21 жовтня 1962 і від 21 червня та 3 вересня 1963. Перекладом даний заголовок «Під пресом. — Фрагмен-

ти з неопублікованого „Щоденника” Василя Симоненка».

Ці фрагменти коротко коментовані Анною-Галею Горбах:

«Найвідважнішим голосом серед молодих поетів радянської України є без сумніву голос Василя Симоненка, який помер у ранній молодості і який лише після своєї смерти привертає нашу увагу. Його друга збірка поезій, яка залишилася неопублікованою, „Берег чекань” (заповіджена і підготована до друку в 1963 році), переходила в рукописній формі з рук до рук і в цей спосіб домандрувала за кордон. Симоненко, син українських колгоспників, студював журналістику в Києві й останньо працював на укра-

їнській провінції як редактор „Черкаської правди”. Його поезії є запереченням проголошеного офіційною літературою райського життя головної частини радянської людности — колгоспного селянства. Він сконфронтував офіційний, по-ілюзійністський забарвлений образ української культури з дійсністю сталінського терору 1930-1950 років. Партійні функціонери мусіли задушити такі тони очевидного протесту. Його поезії визнано „недозрілими для друку”, а згодних поширювачів їх засуджено. Ще прикрише становище склалося після того, як уже були зроблені заходи, щоб в офіційний пантеон увести поета, популярного зокрема серед молоді».

Статистика, що не може викликати довір'я

Кожну статистичну інформацію, що походить з офіційних радянських джерел, треба трактувати не тільки обережно, але й діалектично. Бо й уся ця статистика, яка виключно служить режимовій пропаганді, побудована на діалектиці. Користуючися більшовицькими статистичними даними, можна «довести» все, що на даному етапі та у відповідній ситуації вигідне чи доцільне.

Один з багатьох прикладів, що мав місце за останній час.

У щорічнику Центрального статистичного управління при раді міністрів СРСР «Народное хозяйство СССР в 1963 году» (Москва, 1965), який недавно появився на книжковому ринку, як на його офіційніше подано, що серед наукових робітників Української РСР працюють

1 638 докторів наук і
16 317 кандидатів наук.

Такий стан ніби був у 1963 році. Стан цілковито не задовільний, якщо його порівняти з відповідними даними в Російській РФСР чи по всьому Радянському Союзу. Але у виступі першого секретаря ЦК компартії України Петра Ю. Шелеста на «республіканській нараді моло-

дих учених України» офіційно сказано, що серед науковців УРСР є

1 520 докторів наук і понад
15 000 кандидатів наук.

Саме про такий стан (скажім, при кінці 1964 року) писала «Радянська Україна» від 16 травня 1965, коли стисло інформувала про вищезгадану «республіканську нараду».

Існують «дві можливості»: або, поперше, кількість науковців на Україні з академічними титулами зменшилася впродовж одного року у випадку докторів — на 118 осіб, а у випадку кандидатів наук — на понад 1 200 осіб; або, подруге, Петрові Юхимовичеві не відомо, які цифри подав найновіший радянський статистичний щорічник, екземпляри якого напевно вже були в той час на полицях київських книгарень. Інакше він не применшував би кількості докторів та кандидатів наук на 7,2%. А до того, яка різниця, чи подавати такі, чи такі цифри. Головне, щоб подати «якісь» цифри. І це є «третя можливість» при всіх посиланнях на радянську статистику.

Нотуємо це без злорадної посмішки на адресу Шелеста. Йому і особисто, і як секретареві республіканського ЦК аж задобре відома

ціна будь-яких радянських статистичних зведень.

В попередньому числі нашого журналу два автори посилалися незалежно один від одного на статистичні дані про стан науковців на Україні: М. Прокоп — на радянсь-

кий щорічник з 1965 року (стор. 95), В. П. Стахів — на виступ П. Ю. Шелеста (стор. 119). І без цієї нотатки читач, мабуть, сам спостеріг (м'яко висловившись) «діалектику» радянської статистики.

(-ів)

Про свободу думки в СРСР

«Советская культура» від 3 червня ц. р. опублікувала уривки з листа до редакції інженера Єрофєєва, в якому він протестує проти накидання офіційної думки. «Не лізьте до мене в душу, — пише Єрофєєв. — Не плюйте мені в обличчя, коли моя думка відмінна від вашої... Не повчайте мене на кожному кроці... Не беріть особисто все на свою адресу. Я веду мову про критику, про так звану громадську думку, яку мені накидають з усіх боків: школа, вищ, радіо, телевізія, газети, журнали. А я хочу, і думаю, що маю на це право мати свій власний смак, свою власну думку про мистецтво... Я хочу думати сам... Перестаньте опікуватися мною, це викликає мимоволі протест, бажан-

ня чинити опір... Мені сподобалася виставка І. Глазунова, а мені відразу ж кинули: у тебе поганий смак! Я люблю вистави вахтангівського театру більше, ніж мхатівські, а мені кажуть, що це блюзнірство... Я люблю джазову музику, а мені хором твердять: це схилення перед Заходом, розклад, маразм!»

У тому ж числі «Советской культуры» Єрофєєву відповіла Віра Карбовська, яка запевняє, що, мовляв, і радянська критика має право на власну думку. Заперечення її явно не витримує критики, бож офіційна критика претендує не тільки на свою власну думку, а й на те, щоб бути обов'язковою для всіх. Саме проти цього й протестує інженер Єрофєєв.

Юрій ЛУЦЬКИЙ

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

Ваплітянський збірник

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Тичини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Бажана, М. Куліша, А. Любченка. Значна частина матеріалів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

З М І С Т

Михайло Драй-Хмара. Поезії	3
Емануїл Райс. Поезія Михайла Драй-Хмари	7
Оксана Ашер. Фатальна ніч	24
Олег Зуєвський. Поезії	28
Улас Самчук. На білому коні	30
Микола Кузьмович. Мистецтво конфлікту	73
Мирослав Прокоп. Спроби обґрунтувати політику злиття націй	77
Дарія Ребет. У лабіринті комсомольського виховання	84
Степан Ю. Процюк. Шляхи і методи переміщення населення в СРСР	104
Критика і бібліографія. У призмі спостереження закордон- ного кореспондента (В. П. Стахів) — Книжки про ку- льтуру української мови (П. Ковалів)	114
Огляди, нотатки. До 700-ліття народження Аліґ'єрі Данте (І. К.) — Наново скорегована історія СРСР (В. П. С.) — З приводу виставки Миколи Неділка (Юрій Соловій) — Чужі газети про Василя Симоненка — Статистика, що не може викликати довір'я (-ів) — Про свободу думки в СРСР	119

Адреси наших представників

- Австралія:** «Library & Book Supply»
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.
Australien
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Читайте!

Передплатуйте!

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

— Переклади англійською мовою із понад 40 газет і журналів видаваних в радянській Україні. Тексти наведені в цілості або у вимках, з точним поданням джерела.

— Видання включає такі постійні відділи як: Комуністична партія України, Держава і право, Економіка, Наука, Література, Мистецтво, Преса і публікації, Молодь, Зовнішні справи та ін.

— Появляється кожного місяця, від 1957 року.

— Метою видання є дати англomовному читачеві щомісячний огляд подій в Україні та розвитку різних галузей життя українського народу. Серед відборців журналу є численні університети і дослідні центри советознавства в США, Канаді і Англії.

Ціна: одно число 1.50 дол., річна передплата — 15 дол., передплата на два роки 25 дол., три роки — 30 дол.

Замовляйте оказійні примірники у

«PROLOG» Inc.

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York N. Y., 10025
U. S. A.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

